

WP

WIJSGERIG
PERSPECTIEF

Bruno Latour

Redactie themanummer

Marc Schuilenburg en Sjoerd van Tuinen

Redactiecoördinator

Ineke van der Burg:

redactie@wijsgerigperspectief.nl

Redactie

Drs. Erik Heijerman

Dr. Gert-Jan van der Heiden

Prof. dr. Jacques De Visscher

Dr. Aukje van Rooden

Dr. Frits Schipper

Prof. dr. Toon Braeckman

Dr. Gerben Meynen

Redactieraad

Prof. dr. H. Achterhuis, prof. dr. E. Berns,

prof. dr. W.B. Drees, prof. dr. W.J. van der

Dussen, prof. dr. ir. P.A. Kroes, prof. dr.

Th.A.F. Kuipers, prof. dr. G.E. Lock, prof.

dr. P.J.M. van Tongeren, prof. dr. D.E.M.

Verweij, drs. J.A. Wessels en prof. dr.

S. IJsseling

Oprichters

Prof. dr. R.F. Beerling (1905-1979),

prof. dr. B.M.F. Delfgaauw (1912-1993),

prof. dr. A. de Froe (1907-1993), prof. dr.

G. Nuchelmans (1922-1996) en prof. dr.

C.A. van Peursen (1920-1996)

Basisontwerp

Aperta, Jan Johan ter Poorten

Lay-out

Pre Press Media Groep, Zeist

Wijsgerig Perspectief

© 2012 Boom Amsterdam

Niets uit dit tijdschrift mag, in welke vorm ook, worden gereproduceerd en/of verspreid dan na schriftelijke toestemming van de copyrighthouder
ISSN 0043-5414

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Thema van het volgende nummer:

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

Inhoud

52/4 Bruno Latour

- 4 Ten geleide
- 8 **De zelfkant van de wetenschap**
Huub Dijkstra
- 16 **Latours keuringsdienst van waren en van waarden: techniek en moraal**
Steven Dorrestijn
- 24 **Publieke zaken: Bruno Latour en de Res Publica**
Gert Verschraegen
- 32 **Object-georiënteerde politiek?**
Matthijs Kouw
- 40 **Warm aanbevolen!**
Gerben Meynen bespreekt *Dat had je gedacht!* van Marc Slors
- 42 **De filosofische videotheek**
Jacques De Visscher bespreekt *Alles van waarde* van Frans Bromet
- 44 **De correspondenten**
Leon de Bruin, correspondent in Duitsland: Duitsland en Europa
- 46 **De estafette**
Henk Proce: Wijsgerig Perspectief: van analoog naar digitaal
- 52 Over de auteurs

Ten geleide

Er zijn goede argumenten aan te voeren om dit nummer van *Wijsgerig Perspectief* te wijden aan het werk van de Franse intellectueel Bruno Latour (1947). Latour is een van de belangrijkste hedendaagse denkers die zich bezighoudt met de relatie tussen wetenschap, technologie en samenleving. Hij is geschoold als filosoof en cultureel antropoloog en sinds 2006 hoogleraar aan het *Institut d'Études Politiques de Paris*. Hij karakteriseert zichzelf als een 'experimenteel metafysicus' (Ihde & Selinger, 2003: 24) en is overtuigd van de noodzaak om empirisch onderzoek te verbinden met metafysische vraagstukken, bijvoorbeeld over de plaats van de mens in een 'vernetwerkte' wereld of Gödels claims over waarheid en objectiviteit.

Latours oeuvre strekt zich uit over een periode van ruim dertig jaar en omvat meer dan twintig boeken. Maar of hij nu schrijft over de constructie van wetenschappelijke feiten en technische artefacten (*Science in Action*, 1987), over de productie van het sociale en het publieke domein (*Reassembling the Social*, 2005) dan wel over de ecologische noodzaak om zowel in de politiek als daarbuiten de dingen – in de betekenis van ‘objecten tot zorg’ – centraal te stellen (*Politics of Nature*, 2004), steeds thematiseert hij in zijn werk de verwevenheid van menselijke en niet-menselijke entiteiten. Betekenis en representatie in onze alledaagse ervaring, maar ook in economische, juridische of sociologische praktijken ontstaan volgens Latour namelijk vanuit hybride netwerken die mensen en dingen onderling met elkaar verbinden. Zijn uitgangspunt daarbij valt samen met de titel van zijn bekendste werk, *We Have Never Been Modern* (1993): denken de modernen de subjectieve of culturele en objectieve of natuurlijke aspecten van de wereld te kunnen scheiden, hun steeds verdergaande vermenging in hybriden – van gekloonde schapen tot het vogelgriepvirus – bewijst het tegendeel.

Zo begint Latour zijn carrière met *Laboratory Life* (Latour & Woolgar 1979) en *Les Microbes: guerre et paix* (1984), waarin hij zijn antropologische achtergrond toepast op het wetenschappelijk bedrijf. Wetenschap blijkt te kunnen worden benaderd als een cultuuruiting, naast religie, kunst of architectuur. Daarmee vraagt Latour aandacht voor de sociale en technische aspecten van wetenschap en de invloed die zij hebben op de wijze waarop wetenschappelijke producten – waarheid en objectiviteit – tot stand komen. Tegen de voorstelling van ‘kant-en-klare’ wetenschap in laat hij zien dat wetenschappelijke claims over de werkelijkheid van begin af aan minder gebaseerd zijn op rationele inzichten dan dat ze een uitkomst vormen van onderhandeling en belangenstrijd tussen collega’s, instrumenten, financiers, vakbladen, maatschappelijke en ideologische tegenstanders en het grotere publiek waarbij affecten als angst en trots een grote rol spelen. Kennis, macht en moraal worden zo met elkaar verbonden, in plaats van losgekoppeld van elkaar. Zijn onderzoek naar de relatie tussen wetenschap, technologie en samenleving krijgt een verdere impuls met *Pandora’s Hope* (1999), waarin uiteenlopende velden als de klimaatverandering, kinderartsen in het Amazonewoud, de gekkekoeienziekte, Pasteurs ontdekking van het bestaan van bacteriën, het atoomonderzoek en de kankerverwekkendheid van roken op een meer narratieve methode worden benaderd. Latour verweert zich steeds vehementier tegen het verwijt van sociaal constructivisme of relativisme (‘Why has Critique Run out of Steam?’, 2004) en benadrukt zijn eigen, op het pluralistisch empirisme van William James, Alfred Whitehead en Michel Serres geïnspireerde ‘principe van irreductie’. Dit houdt in dat niets (bijvoorbeeld neutrino’s of een orkaan) herleidbaar is tot iets anders (bijvoorbeeld culturele betekenis of economische belangen) dat puur ‘op zichzelf’ zou staan. Harde feiten – van atomen tot de Kredietcrisis – zijn altijd constructies die een heel kluwen van potentiële allianties en mediaties veronderstellen.

In *Reassembling the Social* (2005) levert Latour vervolgens de bouwstenen voor zijn versie van de actor-netwerktheorie (ANT). De bekende thema’s keren terug uit zijn vroegere werk, maar deze worden nu ingebed in een ontologische analyse van de interacties tussen, wat hij noemt, actanten. Actanten onderscheiden zich van actoren doordat ook niet-menselijke entiteiten als concepten en technologieën hieronder vallen. Natuurlijk zijn er verschillen tussen mensen en dingen, maar een van de meest opvallende kenmerken van het begrip ‘actant’ is dat mensen en dingen in een netwerk in principe gelijk zijn en invloed op elkaar hebben. Zowel mensen als dingen, zo stelt Latour, hebben immers

het vermogen om kracht uit te oefenen en daarbij zaken in hun omgeving te (doen) veranderen. Belangrijk hierbij is dat in de dynamiek tussen actanten betekenissen kunnen verschuiven (translaties) waarbij ook een mens of een ding van toestand verandert. Bij voorkeur spreekt Latour daarom van een ‘werknet’, om de actieve component van een netwerk te benadrukken.

Tot slot dient te worden benadrukt dat als klimaatverandering, rechtvaardigheid en zelfs onze ziel of God allemaal even werkelijk of actueel zijn, hieruit nog niet volgt dat zij ook op dezelfde *manier* bestaan. Het zojuist verschenen boek van Latour, nu al door velen beschouwd als zijn magnum opus en een van de grote filosofische essays van onze tijd, heet dan ook *Enquête sur les modes d'existence* (2012). Het is een synthetische studie waarin hij zijn eerdere onderzoek naar wetenschap, maar ook naar technologie (*Aramis ou l'amour des techniques*, 1992), het recht (*La Fabrique du droit*, 2002) en de religie (*Jubiler ou les tourments de la parole religieuse*, 2002) verbindt met het werk van belangrijke tijdgenoten als Isabelle Stengers, Philippe Descola en Eduardo Viveiros de Castro en met dat van min of meer ‘vergeten’ filosofen als Gabriel Tarde, Etienne Souriau en Gilbert Simondon. Het resultaat is een samenhangend ‘multirealisme’ waarin Latour laat zien hoe de waarden in verschillende regimes van betekenisgeving een voortdurend onderwerp van onderhandeling zijn. Stonden in *Reassembling the Social* nog vooral de werknetten (‘associaties’) centraal die het domein van het sociale constitueren, nu gaat het om alle mogelijke netwerken en hun specifieke ‘tonaliteiten’. Hiermee keert Latour terug naar de antropologische vraag die hij twintig jaar geleden al stelde maar zonder deze te beantwoorden: als wij nooit modern zijn geweest, wat waren we dan wel en wie zijn ‘we’?

In dit (laatste papieren) nummer van *Wijsgerig Perspectief* hebben we als doel gesteld Latours werk vanuit verschillende invalshoeken te belichten. In de eerste van vier bijdragen gaat **Huub Dijstelbloem** in op de wetenschapsopvatting van Latour. Hij plaatst Latours opvatting tegenover de roep van de Jonge Akademie van de KNAW voor meer aandacht voor het proces van wetenschapsonwikkeling. Dijstelbloem constateert met Latour dat dit proces zich niet laat begrijpen in termen van wetenschappelijke methodologie en meer vanuit de constatering dat wetenschap mensenwerk is. Tegelijk benadrukt hij met Latour dat dit inzicht grote gevolgen en gevaren met zich meebrengt voor de maatschappelijke toekomst van de wetenschap.

Vervolgens behandelt **Steven Dorrestijn** het onderzoek van Latour naar de verstrengeling van technische en menselijke elementen. Hij doet dit aan de hand van verschillende concrete voorbeelden, zoals de hotelsleutel met een verzwaarde sleutelhanger. Hij laat aan de hand van de term ‘script’ zien dat techniek mensen een bepaald gedrag voorschrijft. Daarbij stelt Dorrestijn de vraag hoe Latours onderzoek naar de sturende effecten van techniek zich laat verenigen met een ethische benadering van techniek. Hij concludeert dat er meer aandacht moet uitgaan naar de kwaliteit van onze interactie met techniek.

Bij **Gert Verschraegen** staan niet zozeer ethische als wel publieke controverses centraal. Aan de hand van het recente werk van Latour toont hij aan hoe de moderne taakverdeling tussen wetenschap en politiek geen recht doet aan hedendaagse werkelijkheid van het publieke debat. In navolging van Dewey dienen de abstracte ideeën van volksrepresentatie en collectieve wilsvorming te worden verlaten ten voordele van de notie ‘publiek’, een associatie van mensen en objecten die met elkaar in verband staan door hun gezamenlijke betrokkenheid bij een concreet probleem.

Ten slotte besteedt **Matthijs Kouw** aandacht aan de metafysische en ontologische pre-

tenties van het meer recente werk van Latour. In *Prince of Networks* (2009) vindt Graham Harman in Latour een medestander in zijn strijd tegen de moderne kritische filosofie en de postmoderne *linguistic turn*. Werd Latour vroeger als sociaal-constructivist gelezen, Harman ontdekt in diens werk een ‘speculatief realisme’ en een ‘object-georiënteerde ontologie’. De toets waaraan Harman Latours werk onderwerpt, is of het wel voldoende breekt met het correlationisme tussen zijn en denken. Toch is het maar de vraag of dat Latours ambitie is. Latour, zo benadrukt Kouw, ziet zijn werk in ieder geval minder als een kosmologie dan als een kosmopolitiek.

Marc Schuilenburg en Sjoerd van Tuinen

De zelfkant van de wetenschap

Huub Dijstelbloem

Onbekend maakt onbemind

‘Hoe minder de mensen weten hoe worst en wetten worden gemaakt, des te beter slapen ze,’ zo heeft de Duitse kanselier Otto von Bismarck eens gezegd. Wetten moeten robuust zijn, eenduidig en herkenbaar, maar voordat ze als hapklare brokken door het parlement worden aangenomen, gaan ze net als worst door vele handen heen. Men kan beter niet weten welk vlees er precies doorheen is gedraaid en welke ingrediënten er nog aan zijn toegevoegd.

Vervang ‘wetten’ door ‘wetenschap’ en de uitspraak had van de Franse filosoof Bruno Latour kunnen zijn. Er is echter één groot verschil: Latour is heel wat minder bekommerd om onze nachtrust dan Bismarck en heeft de poorten van de fabriek waar wetenschap wordt gemaakt wijd opengegooid. Feiten en theorieën worden als kant-en-klare producten opgediend en als het goed is, is er geen verdachte kleur of geur aan te bekennen. Maar als een kijkje in de keuken wordt genomen en nader wordt bezien hoe de fabricatie plaatsheeft, is wetenschap dan nog steeds zo’n smaakvol product?

Die fabriek waar wetenschap wordt gemaakt is natuurlijk het laboratorium. Maar heden ten dage is dat zeker niet meer de enige plek waar wetenschap plaatsheeft. ‘Wetenschap maakt integraal deel uit van de maatschappij’ luidde dan ook heel toepasselijk de opening van het advies *Tussen onderzoek en samenleving* in maart 2012 van de Jonge Akademie, het ‘dynamische en innovatieve platform van jonge topwetenschappers met visie op wetenschap en wetenschapsbeleid’ dat onderdeel uitmaakt van de statige

KNAW.

‘Wetenschap’, zo stellen zij, ‘ligt ten grondslag aan alledaagse zaken zoals kunststof kleding en smartphones en draagt bij-

voorbeeld bij aan het ontwikkelen van veilige voeding, het verbeteren van de gezondheidszorg en het stimuleren van taalontwikkeling bij kleuters. Wetenschap zorgt ervoor dat we onderwerpen die elke dag in het nieuws zijn beter begrijpen: conflicten en terrorisme, epidemieën, economische crises, maar ook kunstvormen en de weersvoorspelling. Wetenschap maakt deel uit van onze cultuur en reikt ons in de zoektocht naar kennis nieuwe begrippenkaders aan. Ook vormen wetenschappelijke gegevens een basis voor politieke besluitvorming, bijvoorbeeld op het terrein van klimaatverandering, milieuvervuiling, de gewenste groei van de economie en het terugdringen van filevorming.’

Wie dit leest, kan niet anders concluderen dan dat de penetratie van wetenschap in de samenleving compleet is. Er is geen domein van menselijk handelen, of het nu om wonen, werken, zorgen of politieke besluitvorming gaat, waarin wetenschap *geen* rol van betekenis speelt. De wetenschapsfabriek is niet alleen onderdeel van een mondiaal industrieel complex, maar ook innig vervlochten met de dienstenindustrie, de overheid en onze privéhuishoudens. Waarom dan toch dit advies?

Als een kijkje in de keuken wordt genomen en nader wordt bezien hoe de fabricatie plaats heeft, is wetenschap dan nog steeds zo’n smaakvol product?

Het feit dat de positie van wetenschap nog eens onderstreept moet worden, duidt erop dat die toch niet vanzelfsprekend is. En inderdaad, de jonge academici maken zich zorgen. Zij stellen vast dat wat wetenschap nu eigenlijk precies behelst onder het grote

**Willen we echt wel weten wat er zich in de
worstfabriek afspeelt en vertrouwen we het
eindproduct beter als we zien hoe het is gemaakt?
Of slapen we beter als de fabriekspoort voor
buitenstaanders gesloten blijft?**

//////////

publiek te weinig bekendheid geniet. Dat is een gemis, omdat daardoor de bijdrage van wetenschap toch niet voldoende op waarde wordt geschat en er een vertekend beeld ontstaat van wat wetenschap wel en vooral ook *niet* vermag. Dat kan leiden tot overspannen verwachtingen of juist tot onderwaardering – niet handig in een tijd waarin bezuinigingen voor de deur staan en politici bij voorkeur kappen in budgetten die onder het publiek weinig steun genieten.

Om te voorkomen dat mensen met verkeerde, verouderde of sterk geromantiseerde beelden leven en ‘wetenschap’ tot overmaat van ramp in het rijtje ‘ontwikkelingssamenwerking’, ‘defensie’ en ‘kunst’ wordt geplaatst, bepleiten de opstellers van het advies meer aandacht voor het *proces* van wetenschapsontwikkeling. Niet alleen resultaten tellen – ‘we hebben eindelijk het higgsdeeltje ontdekt’, ‘de ijskap op de Noordpool smelt sneller dan gedacht’ –, maar juist ook de wijze waarop die bereikt worden en hoe wetenschappers te werk gaan. Dat zal, zo verwacht men, tot een waarheidsgetrouwer beeld van wetenschap leiden en de betrokkenheid van het publiek en de politiek maar ook van het bedrijfsleven vergroten.

Maar wie zich de uitspraak van Bismarck herinnert, weet dat dit een gevaarlijk advies is. Willen we echt wel weten wat er zich in de worstfabriek afspeelt en vertrouwen we het eindproduct beter als we zien hoe het is gemaakt? Of slapen we beter als de fabriekspoort voor buitenstaanders gesloten blijft?

Een alledaagse praktijk

Wie de stoute schoenen wil aantrekken en de wetenschapsfabriek wil ingaan om te zien hoe het ‘proces van wetenschapsontwikkeling’ verloopt, kan terecht bij Latour. Wat eraan voorafgaat voordat een bevinding als robuuste kennis kan worden gepresenteerd, is precies de vraag waarmee zijn wetenschapsonderzoek begon. Of de leden van de Jonge Akademie tevreden zullen zijn met zijn antwoord is echter twijfelachtig.

De vraag hoe ‘feiten’, ‘theorieën’ en ‘kennis’ tot stand komen en hoe de relatie tussen wetenschap en andere delen van de maatschappij verloopt, inspireert Latour al vanaf midden jaren zeventig van de vorige eeuw. Het leidde onder meer tot veldonderzoek in het Salk-Institute in San Diego (*Laboratory Life*, 1979), een studie naar het werk van Louis Pasteur (*The Pasteurization of France*, 1988), een boek over de praktijk van het wetenschapsbedrijf (*Science in Action*, 1987), het essay *We Have Never Been Modern* (1993) en de bundel met oude en nieuwe stukken (*Pandora's Hope*, 1999). In al deze boeken en de vele tientallen artikelen die hij eraan heeft gewijd, bewandelt Latour zowel methodologisch als theoretisch ongebaande wegen om grote filosofische vraagstukken te combineren met empirisch onderzoek.

Om te beseffen hoe bijzonder die combinatie is, mag niet worden vergeten dat lange tijd

de wetenschapsfilosofie en de wetenschaps sociologie strikt gescheiden domeinen waren en dat het formele en normatieve karakter de empirische invalshoek overheerste. Hoe kritisch wetenschap ook onder de loep genomen werd, zij werd toch altijd als een bijzondere manier van kennis beschouwd.

Latour zet zich echter af tegen het idee dat er iets unieks is aan wetenschappelijke kennis als zodanig. Hij ondergraaft het idee dat wetenschapsbeoefenaars uitverkoren lieden zijn, uitvindingen slechts door genieën worden gedaan, wetenschap op een geprivilegieerde wijze toegang heeft tot de geheimen van de natuur en de ‘kennis’ die zij oplevert aan speciale kenmerken voldoet. Hij is er van meet af aan op gebrand de status van wetenschap als een uniek kennisdomein kritisch te bevragen. Latour gebruikt zijn onderzoek naar wetenschap ook om iets te leren over hoe moderne maatschappijen onderscheid aanbren- gen in wat als rationeel en wat als irrationeel geldt. Wetenschap is in moderne samenle- vingen de meest verfijnde en afgebakende vorm van kennen. Wie begrijpt hoe die wijze van kennen tot stand komt, snapt iets meer van hoe de samenleving geordend is.

Ondertussen hanteert Latour echter wel een ander begrip van ‘het proces van weten- schapsontwikkeling’ dan de Jonge Akademie gebruikt. Wetenschap wordt door hem ont- leed met zijn zogenoemde actor-netwerktheorie. Daarin is een grote rol weggelegd voor individuele figuren (wetenschappers) die zowel onderzoekswerk doen als daar legiti- miteit aan verlenen. Dat doen ze door voortdurend te bouwen aan ‘netwerken’.

Een ‘netwerk’ is natuurlijk een beetje een vies woord. Het riekt naar gelobby, manipulatie en achterkamertjespolitiek. Latour haalt er zijn neus niet voor op, maar ziet netwerken als bredere vormen van *associaties*, zowel tussen mensen als tussen dingen. Wat wetenschap- pers namelijk doen, is voortdurend nieuwe connecties leggen. Tussen waarnemingen, hypothese en theorie natuurlijk. Maar ook tussen collega-onderzoekers en tijdschrijfre- dacteurs en tussen financiers van overheid en industrie en de directie van hun laborato- rium. Bovendien bestaan die netwerken ook uit instrumenten, apparaten die nodig zijn voor de experimenten en die worden aangewend om nieuwe informatie te verkrijgen. De netwerken zijn dus niet louter formeel of informeel, maar ook materieel van aard. Binnen dit geheel van mensen, geld, publicaties en apparatuur komen ‘feiten’ tot stand.

Harde en zachte netwerken

Hoe komt het nu dat sommige feiten wel standhouden en andere niet? Met het antwoord ‘zolang hypothesen de toets van falsificatie doorstaan, kunnen ze voorlopig worden aan- gehouden’ neemt Latour geen genoegen.

Dit is een mooie rechtvaardiging van het proces *achteraf*, maar hoe verloopt zoiets in de praktijk?

Latour maakt een onderscheid tussen ‘kant-en-klare wetenschap’ en ‘wetenschap in actie’. ‘Kant-en-klare wetenschap’ is wat we in artikelen en tekstboeken lezen. Dat

zijn de producten van de wetenschapsfabriek. Maar ‘wetenschap in actie’ geeft een veel rijker beeld van de praktijk. De implicaties daarvan zijn niet slechts van belang voor socio- logen en psychologen, maar luiden een alternatief wetenschapsfilosofisch kader in.

In de kern heeft Latour een *relationele* opvatting van hoe feiten tot stand komen. Iets bete- kent nooit iets op zichzelf, maar staat altijd in contact met andere uitspraken, bewijzen en

Latour zet zich af tegen het idee dat er iets unieks is aan wetenschappelijke kennis als zodanig.

teksten. Netwerken kunnen ‘hard’ of ‘zacht’ worden door ze te verbinden met stabiele of instabiele zaken. Door een feit in relatie te brengen met een onbetwist canon aan kennis wordt dat feit steviger. Wil men het onderuithalen, dan zal namelijk niet slechts de aanval op dat ene feit moeten worden geopend, maar moet een aanzienlijk stelsel van theorieën die als een ‘verplicht passagepunt’ fungeren ter discussie worden gesteld.

Maar hoe komt een feit zo ver? Hoe raakt het verbonden aan een stevig netwerk? Hier blijkt dat de relationele opvatting van Latour een ruim begrip is. Relaties moeten namelijk niet alleen worden aangeknoopt met andere feiten en theorieën, maar ook met geldschieters, overheden, wetgevers, commissies, collega’s en concurrenten. Wie onderzoek op het gebied van biotechnologie wil doen en gewassen wil verbeteren, zal een start-up in de buurt van een grote technische universiteit willen beginnen, risicokapitaal moeten zien aan te trekken, zich moeten omringen met juristen en contacten met nationale en internationale overheden moeten onderhouden, initiatieven moeten ontplooiën om ruimte voor proefvelden te verkrijgen en afspraken moeten maken met eventuele toekomstige afnemers. Ook zal hij nauwkeurig zijn materiaal moeten kiezen, nieuwe apparatuur moeten ontwerpen, computerprogramma’s voor analyse moeten laten schrijven en andere visualisatietechnieken moeten laten ontwikkelen. Of een onderzoek als levensvatbaar en vernieuwend wordt gezien door externe financiers, overheidsinstanties en wetenschappelijke organisaties is vaak even belangrijk voor het opkomen en voortbestaan van een feit als zijn inbedding in een strikt theoretische omgeving. De actor die zijn bevindingen het sterkst weet te verknopen met de wetenschappelijke en sociale netwerken die hij bespeelt, zal het langst houdbare feit naar voren brengen.

Zwarte dozen en het zuiveringsproces

Maar waarom lezen we hierover nooit iets terug? Hoe komt het dat in de boeken die wetenschappers schrijven alleen een formele rechtvaardiging voor een feit of theorie hoeft

te worden gegeven? Het bijzondere aan wetenschap is dat zij voortdurend haar eigen sporen uitwist. Weliswaar ‘staat men op de schouders van reuzen’, zoals Newton het collectieve voortbouwende karakter van wetenschap aanduidde, maar de rommel die de reuzen lieten slingeren wordt steeds nauwgezet opgeruimd.

Met een ferme term heeft Latour dit aangeduid als een zuiveringsproces. Daarmee doelt hij niet op het stileren van de wer-

kelijkheid, in het slechtste geval het naar de hand zetten ervan zoals Diederik Stapel op bijna perfecte wijze deed of een tribunaal zoals dat onder Stalin plaatsvond om onwettelijke partijgenoten te elimineren. Met de term ‘zuivering’ wijst Latour op een kenmerk van de moderniteit, dat in wetenschap verrassend goed aan het licht komt. Dat kenmerk is dat de moderniteit de neiging heeft in tweedelingen, dichotomieën te denken en alles wat daartussenin valt als ‘rommelig’ ter zijde te schuiven.

De belangrijkste tweedeling van de moderniteit is ongetwijfeld het subject-objectonderscheid, dat zich vertaalt in tal van andere tegenstellingen: cultuur versus natuur, samenleving versus wetenschap, mens versus ding, sociaal versus technologisch. Wetenschaps-

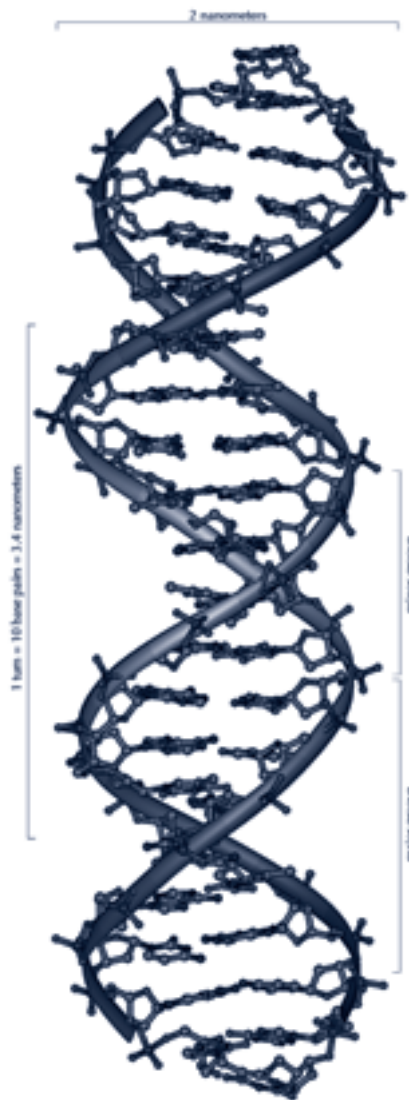
De actor die zijn bevindingen het sterkst weet te verknopen met de wetenschappelijke en sociale netwerken die hij bespeelt, zal het langst houdbare feit naar voren brengen.

filosofisch gezien is het belangrijkste daarvan dat er een onderscheid wordt aangebracht tussen menselijke, subjectieve kenvermogens aan de ene kant en een objectieve, kenbare wereld aan de andere kant. De mens is de actieve onderzoeker, de werkelijkheid laat zich passief lezen.

Latour laat echter zien dat er heel wat stappen voor nodig zijn om de kloof tussen subject en object te overbruggen. Dat is niet alleen een praktische zaak in de zin van dat er veel geld, middelen, tijd en energie in wetenschap moeten worden gestoken. Ook is het niet simpelweg een zaak van de context in acht nemen of externe factoren in de afwegingen betrekken. Latour tornt hier ten diepste aan het kennis theoretisch axioma dat mensen en dingen onderdeel van gescheiden domeinen uitmaken. De implicatie is dat subject en object, mens en wereld, gedurende de loop van een onderzoek ook in epistemologische zin nader tot elkaar moeten worden gebracht.

Bezien we het proces van wetenschapsontwikkeling vanuit dit perspectief, dan is wat men formeel gezien een 'methode' noemt eigenlijk ook een lang zuiveringsproces. Daarin wordt vanuit een onduidelijke situatie waar een vraag is gerezen naar het bestaan van iets (een deeltje) of de oorzaak van een probleem (klimaatverandering) met behulp van tal van hulpmiddelen getracht uiteindelijk een bepaald causaal verband te reconstrueren en een verantwoordelijke oorzaak aan te wijzen. Zodra dat feit na een lange keten van vermoedens, hypotheses, experimenten en overleg tot stand is gekomen en zich staande weet te houden binnen het nieuwe netwerk, worden de sporen van het ontdekkingsproces uitgewist en staat het feit voortaan op zichzelf. Vanaf dat moment is het feit 'objectief', los van menselijke bemoeienis. Maar zo was het niet altijd. Feiten worden niet naakt op straat gevonden, maar moeten zorgvuldig worden gedestilleerd uit tal van gegevens. Voordat het zover is, moeten er vuile handen worden gemaakt met geldschietters, collega's en concurrenten. Pas gaandeweg krijgt een feit zijn objectieve gestalte en komt het 'los' te staan van alle ingrepen die tot de geboorte ervan leiden. Latour illustreert dat aan de hand van de beschrijving van DNA als een dubbele helix door Watson en Crick in 1953. Nu geldt de dubbele helix als de structuur van DNA. Maar om die structuur te 'ontdekken'

moesten Watson en Crick een felle concurrentiestrijd voeren en verschillende technieken uitproberen. Hun claims evolueerden van ‘we geloven dat het een dubbele helix is’ via ‘we denken dat het een dubbele helix is, maar zeker is het niet’ naar ‘we kunnen aantonen dat het een dubbele helix is’ tot uiteindelijk: ‘DNA is een dubbele helix.’

Dit sluiten van de markt noemt Latour de ‘zwarte doos’. Alle vluchtgegevens van het nieuwe feit worden opgeslagen en weggestopt, voortaan gaat het alleen door het leven en wordt het niet langer ter discussie gesteld. Tenzij... Want wetenschappelijke kennis is feilbaar en principieel herroepbaar. Dus wanneer zich na verloop van tijd een nieuw concurrerend feit aandient dat krachtig genoeg is om het netwerk te herordenen of een nieuwe theorie die daartoe in staat is, gaat de zwarte doos open en begint het constructieproces opnieuw, met onbekende uitkomst.

Daar blijkt nog een reden waarom Latour de studie van ‘wetenschap in actie’ boven ‘kant-en-klare wetenschap’ verkiest. Juist wanneer zwarte dozen opengaan ontstaat de dynamiek die nodig is om een beeld te krijgen van wat er allemaal bij komt kijken om feiten stabiel te krijgen. Uitgerekend op het moment dat feiten instabiel worden en de stelling op instorten staat, wordt zichtbaar welke hulpmiddelen allemaal worden aangewend. Vandaar dat Latour ervoor pleit ‘controverses’ en situaties van onenigheid en onzekerheid als ingang te nemen om te leren begrijpen hoe wetenschap werkt.

Besluit

Dit laatste advies om ‘controverses’ als ingang te nemen om wetenschap te begrijpen, kan heden ten dage in ieder geval ter harte worden genomen. Media, politiek en het publiek struikelen om de haverklap over wetenschappelijke claims, of het nu over klimaatverandering gaat of over voedselveiligheid, vaccinatiecampagnes, energie of economie. Voortdurend staan wetenschappelijke feiten ter discussie en worden partijen over en weer in

diskrediet gebracht. In die situatie is de vraag hoe een adequaat beeld van wetenschap kan worden overgebracht pertinentier dan ooit. Maar weegt het middel op tegen de kwaal? Is een inkijkje in de worstfabriek wel raadzaam als de klant daarna vegetariër wordt?

Latour heeft de doelstelling van de Jonge Akademie meer aandacht te schenken aan het proces van wetenschapsontwikkeling er bepaald niet eenvoudiger op gemaakt. Om te beginnen laat dat proces zich niet afdoende uitleggen met een verwijzing naar ‘de wetenschappelijke methode’. Die

methode kan als normatief richtsnoer dienen voor empirisch onderzoek dat aan de regels der kunst wil voldoen, maar het is geen adequate beschrijving van de praktijk waarbinnen die methode wordt toegepast. Het proces van wetenschapsontwikkeling is duidelijk breder dan dat.

De kous is ook niet af met de constatering dat ‘wetenschap mensenwerk is’. Uiteraard zijn wetenschapsbeoefenaars mensen en vindt de interactie tussen hen plaats binnen een sociaal verband. Zelfs als dat verband breder wordt getrokken dan de wetenschappelijke

Feiten worden niet naakt op straat gevonden, maar moeten zorgvuldig worden gedestilleerd uit tal van gegevens. Pas gaandeweg krijgt een feit zijn objectieve gestalte en komt het ‘los’ te staan van alle ingrepen die tot de geboorte ervan leiden.

collega's en ook overheden, ethische commissies, geldschietters of zelfs 'het publiek' ertoe worden gerekend, dan nog levert dat geen compleet beeld op van het wetenschappelijk proces. Daartoe dient het materiële karakter van wetenschap meer in ogenschouw te worden genomen.

De boodschap die Latour overbrengt is dat enkele grondgedachten van de moderniteit zelfs in het meest rationele domein dat we kennen op losse schroeven komen te staan als we heel precies kijken naar wat wetenschapsontwikkeling eigenlijk inhoudt. Het laboratorium blijkt geen ivoren toren te zijn, maar een vitaal knooppunt van waaruit steeds opnieuw wordt bepaald wat als natuur en wat als cultuur geldt. De productie van steeds weer nieuwe 'feiten' vormt de speelruimte van politiek, maatschappij en wetenschap en begrenst of verruimt de mogelijkheden om zaken ter discussie te kunnen stellen.

Latours belangrijke bijdrage aan de wetenschapsfilosofie is dat hij een conceptueel woordenboek heeft geschreven waarmee op veel preciezere wijze dan in termen van 'sociale context', 'economische factoren' of 'politieke belangen' de inbedding van wetenschap in de samenleving is te bestuderen. Al deze aspecten kunnen niet langer als 'externe factoren' ter zijde worden geschoven. Ook een strikt onderscheid tussen wetenschapsfilosofie, sociologie en politieke theorie is niet langer houdbaar. Kwesties rond voedsel, energie of biotechnologie waarin geopolitieke issues, technologische innovatie en vragen over rechtvaardige verdeling hand in hand gaan zijn ook niet louter te begrijpen met een eenzijdige blik op het laboratorium, de lobby van de industrie of politieke spelletjes. Latour heeft het kader ontwikkeld dat het mogelijk maakt daar verbanden tussen te bestuderen. Dat maakt het bepaald niet eenvoudiger om uit te leggen waar 'het proces van wetenschapsontwikkeling' precies uit bestaat. De winst is dat daarvoor in de plaats een perspectief is gekomen dat recht doet aan de even invloedrijke als omstreden positie van wetenschap in deze tijd.

Literatuur

Latour, B. & S. Woolgar (1979), *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*. Londen: Sage.

Latour, B. (1987), *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge: Harvard University Press.

Latour, B. (1988), *The Pasteurization of France*. Cambridge: Harvard University Press.

Latour, B. (1993), *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.

Latour, B. (1999), *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge: Harvard University Press.

Latours keuringsdienst van waren en van waarden:

techniek en moraal

Steven Dorrestijn

Inleiding

Enkele jaren geleden werd in Utrecht, rond het Smaragdplein in de wijk Hoograven, een strip aangebracht in de trottoirs rond de winkels: een nieuw wapen in de strijd tegen de diefstal van winkelwagentjes. Het ging hierbij om een antidiefstalsysteem waarbij de wielen bij het passeren van een magnetisch veld automatisch blokkeren. Duwt een klant zo'n beschermde kar toch over een rij gemarkeerde stoeptegels bij de uitgang, dan blijft het wagentje plots stokstijf staan. Dit antidiefstalsysteem is een voorbeeld van hoe het mogelijk is met techniek het gedrag van mensen te beïnvloeden. Als het niet lukt om mensen goed gedrag bij te brengen door hen aan te spreken op hun verantwoordelijkheid, dan kunnen we misschien beter de winkelwagens aanpassen.

Niet lang na de invoering van de strip berichtte *Trouw* (5 maart 2004): 'Bij de paar winkels die het systeem al hebben ingevoerd, zijn ze enthousiast (...). Het aantal karren dat daar nog verdwijnt is "bijna nihil".' Het bericht over hoe het met een technisch middel lukt om mensen fatsoen bij te brengen, is een prima illustratie bij het techniekonderzoek van Bruno Latour. Door gedetailleerd te bestuderen hoe technische voorwerpen functioneren in het dagelijks leven laat

Latour zien hoe mensen en techniek met elkaar verweven zijn. Latours onderzoek naar de techniek is het onderwerp van dit

"De sleutel schrijft mensen een bepaald gedrag voor."

artikel. Ik wil zowel laten zien wat de inspiratie is die van Latours techniekonderzoek uitgaat alsook wat de uitdagingen en onopgeloste vragen zijn die zijn werk oproept. Latour heeft zeer bruikbare concepten ontwikkeld – met name het 'script' – voor het beschrijven van de sturende werking van techniek zoals in het voorbeeld met de winkelkarren. Maar de vraag dringt zich op hoe Latours onderzoek naar de sturende effecten van techniek zich met een ethische benadering van techniek laat verenigen. Zo laat Latour zien hoe wij onze spullen, onze 'waren' aan antropologisch onderzoek kunnen onderwerpen, om te ontdekken dat we de invloed op ons leven ernstig miskennen. Maar welke 'waarden' daarmee in het geding zijn, blijkt veel moeilijker op een bevredigende wijze onder woorden te brengen.

Het script van technische producten

De rol van techniek staat vooral centraal in Latours werk *Aramis* (1992), dat gaat over een mislukte innovatie voor openbaar vervoer met kleine koppelbare treinstellen zonder bestuurder, en in een aantal korte artikelen van zijn hand die voor en na *Aramis* zijn verschenen. Ik zal vooral putten uit de artikelen die zijn gebundeld in *La clef de Berlin* (1993), dat in het Nederlands is verschenen als *De Berlijnse sleutel* (1997). In latere stukken, van 'Moraal en technologie' (2002) tot aan het zojuist verschenen werk *Enquête sur les modes d'existence* (2012), heeft Latour getracht de filosofische strekking van zijn onderzoek naar techniek verder te verhelderen en uit te werken.

‘Kleine sociologie van voorwerpen uit het dagelijks leven’ is een treffende karakterisering die Latour in de bundel *De Berlijnse sleutel* geeft van zijn onderzoek naar de relatie tussen techniek, mens en maatschappij. Hij stelt daarin dat hij als ‘liefhebber van wetenschap en techniek’ rondkijkt in onze technologische cultuur en laat zien hoe alledaagse voorwerpen, soms maar ‘piepkleine’ innovaties, functioneren in ons bestaan. Een van de artikelen in de bundel gaat over de welbekende (hoewel inmiddels bijna door chipkaarten verdrongen) hotelsleutels met een verzwaarde sleutelhanger (Latour, 1997: 52 e.v.). Hoteleigenaren, zo analyseert Latour, willen graag dat de gasten hun kamersleutel in het hotel achterlaten als ze hun toeristische uitstapjes maken. Hotelgasten vinden dat maar lastig en als de hoteleigenaar het erop aan zou laten komen, zouden de gasten – al dan niet opzettelijk – meestal vergeten de sleutels af te geven. Daar hebben hoteleigenaren iets op gevonden: ze hebben een zwaar gewicht aan de hotelsleutels bevestigd. Er zijn nauwelijks gasten die opzettelijk de sleutel bij zich willen houden nu er zo’n zwaar gewicht aan hangt. En het is bijna onmogelijk dat de gasten per ongeluk de sleutel in hun zak laten zitten. Eerst had de hoteleigenaar gewoon gevraagd of de gasten de sleutels alstublieft wilden afgeven. Veel plichtsgetrouwe gasten gehoorzaamden netjes aan dit verzoek, maar soms vergaten ze het. Andere, minder plichtsgetrouwe gasten laptten het verzoek aan hun laars. Een bord bij de receptie waarop duidelijk stond dat de sleutels achtergelaten moesten worden hielp beter, maar nog niet voldoende. Een grote zware sleutelhanger aan de sleutels blijkt het best te helpen.

Om te begrijpen wat er gebeurt rond de hotelsleutel gebruikt Latour – met een term die door Madeleine Akrich voor het eerst op techniek werd toegepast – het begrip ‘script’.

De gasten zijn niet zomaar ineens plichtsgetrouwer geworden, maar er is een min of meer dwingend handelingsvoorschrift aan de sleutel toegevoegd, stelt Latour. De sleutel schrijft mensen een bepaald gedrag voor. ‘Hoe’, zo vraagt Latour zich af, ‘kunnen de in het mechaniek ingecodeerde prescripties in woorden worden uitgedrukt?’ Daartoe moeten we de handelingen die dingen ons voorschrijven in woorden uitdrukken: ‘reeksen van uitspraken (dikwijls in de gebiedende wijs) die de mechanieken (zwijgend maar onophoudelijk) de gemechaniseerden toevoegen: “Doe dit, doe dat, gedraag u aldus, ga

niet daarheen, zo moet u dit doen, u mag daarheen.”’ Deze korte zinnen, die de mechanieken de gebruikers toeroepen, vormen een ‘script’ (1997: 69). Met behulp van het script worden de dingen tot spreken gebracht. Terwijl mensen hun overwegingen en beslissingen onder woorden kunnen brengen, doen technische producten dat niet. Maar via het script wordt het voor Latour mogelijk om menselijke handelingen en de invloed van techniek

//////////

daarop toch in gelijke termen te bespreken. Dingen en mensen worden door Latour dan ook ‘actanten’ genoemd die hun eigen ‘actieprogramma’s’ hebben. Zogenaamde intenties van mensen en sturende invloeden van techniek hebben beide een vergelijkbaar aandeel in het tot stand komen van handelingen.

Naast de hotelsleutel behandelt Latour in zijn kleine sociologie van alledaagse voorwerpen de verkeersdrempel, de veiligheidsgordel en de deurdranger. Maar ook andere voor-

“Zogenaamde intenties van mensen en sturende invloeden van techniek hebben beide een vergelijkbaar aandeel in het tot stand komen van handelingen.”

beelden uit onze directe omgeving ondersteunen Latours these dat overal en altijd sprake is van een inmenging van techniek. Stel dat we met Latour de Oude Markt in Enschede zouden bezoeken. Daar zijn bij de kerk urinoirs geplaatst die op uitgaansavonden als padenstoelen uit de grond lijken te schieten.

Tot de inrichting van het plein behoren tevens felle lampen in de bestrating die de kerk rondom van onderen belichten. De lampen zijn zo fel dat je er last van hebt als je er je fiets wilt stallen. Diezelfde lampen zorgen er ongetwijfeld ook voor dat mannen die moeten plassen gemakkelijker voor de urinoirs kiezen. De lampen in Enschede dragen dus een script in zich

dat Latour als volgt zou kunnen weergeven: ‘Hier bij de kerk staat u niet prettig, wijkt u liever uit naar de urinoirs vlakbij!’ De lampen en de urinoirs zijn waarschijnlijk niet met opzet op deze wijze gecombineerd, maar het samenspel van objecten blijkt mensen in hun gedrag te sturen volgens het weergegeven script.

Het concept ‘script’ is, vooral ook onder Nederlandse techniekonderzoekers, zeer populair geworden. Het blijkt behulpzaam voor filosofische theorievorming over hoe techniek van invloed is op de mens (Verbeek, 2000). In sociologisch onderzoek en genderstudies helpt het om aan te tonen hoe ongelijkheid tussen mensen door techniek wordt bestendigd (Oost, 2003). Het script inspireert ook nieuwe methoden voor ontwerpen (Dorrestijn, 2012), bijvoorbeeld met als doel om via techniek energiebesparend gedrag te bevorderen (Jelsma, 2006). De voorbeelden van analyses met behulp van het concept ‘script’ die hierboven zijn gegeven (winkelwagen en urinoir) zijn dan ook typisch voorbeelden van wat Hans Achterhuis (1998) de ‘moralisering van apparaten’ heeft genoemd. Volgens Achterhuis moet de politieke en ethische dimensie van technische producten en techniekontwerp beter worden erkend en ook beter worden benut. Om moreel gewenst gedrag te stimuleren is een beroep op het geweten van mensen niet altijd toereikend. Onderkenning van de gedragssturende werking van techniek is even belangrijk: moralisering niet alleen van mensen, maar ook van apparaten.

“Degenen die klagen over de teloorgang van de moraal in onze tijd, zien over het hoofd hoeveel moraal er zit in de dingen om ons heen.”

////////////////////

De delegatie van moraal aan de dingen

Het verband tussen moraal en de invloed van techniek op ons gedrag wordt door Latour zelf ook aan de orde gesteld. Dat techniek met scripts handelingen stuurt en taken overneemt, betekent volgens Latour dat de moraal deels aan de techniek is gedelegeerd. Immers, de gedragsverandering door de toepassing van een verzwaarde hotelsleutelhan-

ger of een wielblokkering bij winkelwagens is niet het resultaat van een verbeterd plichtsbefef, maar van de bemiddeling van gedrag door techniek. Dit betekent volgens Latour echter niet dat de techniek de moraal buitenspel zet. Hij wil juist aantonen dat gedrag altijd tot stand komt in een samenspel tussen enerzijds de voorkeuren van gebruikers en anderzijds de inmenging van de handelingsvoorschriften die producten in zich dragen. De opmerkelijke stelling van Latour is zelfs dat degenen die klagen over de teloorgang van de moraal in onze tijd over het hoofd zien hoeveel moraal er zit in de dingen om ons heen.

Een technische innovatie is volgens Latour meer dan het ontwerp en de vervaardiging van een nieuw product. Met de introductie van een nieuw technisch product verandert ook het samenspel van mensen en dingen. De hotelsleutel bijvoorbeeld neemt van de hotelgasten de taak over ervoor te zorgen dat de sleutels in het hotel blijven, een deurdranger neemt het werk van een portier over, een verkeersdrempel zorgt dat ons morele besef niet meer zal verslappen en dat we voortaan allemaal en altijd rustig rijden als we een school passeren. Er vindt met andere woorden een herverdeling van taken plaats. Bovendien worden die taken in het veranderde samenspel van mensen en dingen ook anders uitgevoerd. Een portier werkt anders dan een deurdranger. Menselijke inzet kan verslappen, de materie is standvastig. Tegelijkertijd kan een portier bejaarde mensen of rolstoelge-

bruikers een handje helpen, terwijl een deurdranger onflexibel is. Precies die starheid is in veel van de voorbeelden ook juist het grote voordeel van techniek op de wispelturigheid van mensen.

Latour (1997: 28) voorspelt dat de verloren gewaande moraliteit, de ‘ontbrekende massa’ van de moraal, snel teruggevonden zal worden als ethici hun aandacht niet eenzijdig op de mensen zouden richten maar ook op de ‘niet-mensen’, de dingen.

Latours concepten van het ‘script’ en de ‘delegatie van moraal aan de dingen’ zijn voor beschrijvend empirisch onderzoek heel bruikbaar, maar inpassing in het gebruikelijke ethisch vocabulaire blijkt lastig.

//////////

Maar tegelijk vermoedt hij dat de ethici waarschijnlijk niet tevreden zullen zijn met deze vondst. Ze zullen zich verontwaardigd betonen over de zorgeloosheid van de mensen die mogelijk wordt als de moraal aan de dingen wordt gedelegeerd. En inderdaad, tot vandaag toe stellen Latours beweringen velen voor een raadsel. Een winkelwagen met blokkering tegen diefstal kan prima resultaat opleveren. Maar levert het apparaat daarmee een morele prestatie? Waar blijft de ethiek en waar blijft de mens als handelingen via techniek worden geautomatiseerd en afgedwongen?

Empirische beschrijving versus ethiek van de techniek

Hoewel Latour zijn theorie aan de ethici presenteert als de ‘ontbrekende massa’ in de kennis over de moraal, verloopt de samenwerking tussen Latour en de ethici maar moeizaam. Latours bewering dat handelen en moraal niet aan mensen is voorbehouden, brengt twee mogelijke consequenties met zich mee die beide even problematisch zijn voor de ethiek. Ten eerste: als de moraal in de dingen zou huizen, betekent dat dan dat de ethiek niet meer gaat over het in vrijheid je gedrag richten naar een moreel principe maar in plaats daarvan over ons onderwerpen aan de sturing door de techniek? Zo was een aantijging tegen de ‘moralisering van apparaten’ van Achterhuis dat dit zou kunnen leiden tot een

totalitaire technocratie. Ten tweede: leidt de bewering dat dingen moraal hebben ertoe dat we moeten aannemen dat dingen ook morele actoren kunnen zijn, met rechten en plichten waar ze op zouden kunnen worden afgerekend?

Latours concepten van het 'script' en de 'delegatie van moraal aan de dingen' zijn voor beschrijvend empirisch onderzoek heel bruikbaar, maar inpassing in het gebruikelijke ethisch vocabulaire blijkt lastig. Techniek wordt meestal in verband gebracht met materiële voorwerpen en met sturing of determinatie. Natuurwetenschappen en menswetenschappen, voor zover ze beschrijvend zijn, kunnen daarover beschrijvende uitspraken doen. Daarentegen heeft de ethiek geen betrekking op wat *is*, maar op wat *behoort*. Het onderwerp van de ethiek is het menselijk handelen in vrijheid, zodat het door morele overwegingen kan worden bepaald. Ethiek gaat niet over het materiële maar over het geestelijke aspect van de mens, over de mens met bewustzijn. Vrijheid en bewustzijn rekenen we daarom tot het domein van de ethiek. Techniek en de gedragseffecten van techniek zouden we dan tot het domein van de natuurwetenschappen moeten rekenen.

Volgens deze klassieke indeling, waarin het geestelijke en het materiële van elkaar worden gescheiden, stelt de idee van delegatie van de moraal aan dingen ons voor een probleem. Het is wel mogelijk om met sturende techniek gedrag te sturen, maar het is de vraag wat dat met ethiek te maken heeft. Het onderzoeken of toepassen van gedragssturing met techniek valt meer in het domein van de materiële, gedetermineerde werkelijkheid dan in het domein van menselijke handelingen in vrijheid waarop de ethiek betrekking heeft. Nu is het zo dat Latours onderzoek er altijd op gericht is geweest om dit onderscheid te omzeilen. Dat wil echter niet zeggen dat zijn project ook in alle opzichten is geslaagd. Zo stelt hij in het artikel 'Moraal en technologie' dat de hogere positie van de moraal, afgescheiden van de invloeden van bijvoorbeeld de techniek, onterecht is: 'De vorm waarin wij de moraal gewoonlijk herkennen, die van de plicht, behoort haar eigenlijk niet toe' (2002: 11). Maar wat dan wel de goede vorm van de moraal is, dat heeft Latour nog niet goed duidelijk weten te maken. Met een kwinkslag naar Kant stelt hij: 'De morele wet is in onze harten, zeker, maar ook in onze technische dispositieven' (2002: 10). Echter, hiermee bevestigt hij de angst van de ethici: komt de delegatie van moraal aan de dingen niet neer op onze onderwerping aan de techniek? Blijft Latour door te spreken van een afwisseling van de wet van de moraal door de wet van de techniek niet toch weer gevangen in het onderscheid tussen een materiële wereld van de techniek en een geestelijke wereld van de morele wet?

Besluit

Als gehoorzamen aan de techniek in de plaats komt van gehoorzamen aan een moreel principe, dan klinkt dat voor veel ethici meer als het einde van de ethiek dan als een wenselijke vernieuwing van de ethiek. Maar een vernieuwing van de ethiek die de invloed van techniek serieus neemt, zou ook kunnen gaan over hoe we die invloed inpassen in ons leven en in de samenleving. Dan gaat ethiek niet over het gehoorzamen aan de techniek, maar over het zo goed mogelijk omgaan met de effecten van techniek. De uitdaging voor

de ethiek is zo te komen tot een beter begrip van onze manier van bestaan waarin wordt aanvaard dat we verweven zijn met techniek, zonder dat dit leidt tot een overlevering aan de wet van de techniek (Dorrestijn, 2012).

Dit betekent met betrekking tot de besproken voorbeelden, zoals dat van de winkelwa-

gen met blokkerend wiel, dat de vraag niet moet gaan over de keuze tussen twee extremen: ofwel vrijheid als onafhankelijkheid van invloeden van techniek, ofwel acceptatie van die invloeden als een ethische wet in zichzelf waarvan we ons niet kunnen losmaken. In plaats daarvan kan het besef dat we ons bestaan niet onafhankelijk van techniek kunnen denken ook

streamer xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx

///

het beginpunt zijn van meer aandacht voor de invloed van techniek en een kritisch bezinning erover. De vraag daarbij zou kunnen zijn: op welke wijze willen we dat ons bestaan aan techniek is verbonden en dat ons handelen deels wordt geleid door de spullen die we gebruiken? Het gaat dan niet meer over de vraag of het aanvaardbaar is dat we van techniek afhankelijk zijn, maar over de vraag naar de kwaliteit van onze interactie met techniek. In het zojuist verschenen *Les modes d'existence* (2012) vormt die laatste vraag ook het startpunt voor Latours nieuwe onderzoek. Daarmee richt zijn keuringsdienst van waren zich voortaan ook op de 'waarde' van de spullen om ons heen.

Literatuur

- Achterhuis, H.J. (1998), *De erfenis van de utopie*. Amsterdam: Ambo.
- Dorrestijn, S. (2012), *The design of our own lives. Technical mediation and subjectivation after Foucault*. Enschede: Universiteit Twente (proefschrift).
- Jelsma, J. (2006), Designing 'moralized' products. In: P.-P. Verbeek & A. Slob (red.), *User behavior and technology development. Shaping sustainable relations between consumers and technologies* (pp. 221-231). Dordrecht: Springer.
- Latour, B. (1992), *Aramis. Ou l'amour des techniques*. Parijs: La Découverte.
- Latour, B. (1993), *La clef de Berlin. Et autres leçons d'un amateur de sciences*. Parijs: La Découverte.
- Latour, B. (1997), *De Berlijnse sleutel. En andere lessen van een liefhebber van wetenschap en techniek*. Amsterdam: Van Gennep.
- Latour, B. (2002), Moraal en technologie. Het einde van de middelen. *Krisis. Tijdschrift voor empirische filosofie*, 3(3), 3-17.
- Latour, B. (2012), *Enquete sur les modes d'existence: Une anthropologie des modernes*. Parijs: La Découverte.
- Oost, E.C.J. van (2003), Materialized Gender. How Shavers configure the Users' Femininity and Masculinity. In: N. Oudshoorn en T. Pinch (red.) *How Users Matter. The Co-construction of Users and Technology* (pp. 193-208). Cambridge/Londen: MIT Press.
- Verbeek, P.-P. (2000), *De daadkracht der dingen. Over techniek, filosofie en vormgeving*. Amsterdam: Boom.

Publieke zaken.

Bruno Latour en de Res Publica

Gert Verschraegen

Een politiek van de dingen

Antwerpen, 13 juni 1999. Een dertigtal Antwerpse gemeenten en de Vlaamse minister van Financiën ondertekenen een langverwachte overeenkomst over het sluiten van de Antwerpse ring. Sinds jaren kreunt de stad onder de files en de verwachte verkeersaan groei laat op weinig beterschap hopen. De sluiting van de ring moet een volledig verkeersinfarct vermijden en de bereikbaarheid van stad en haven vrijwaren. Nog in juni van dat jaar start een studie bureau een onderzoek naar zes verschillende tracés, waarvan één tracé met een brug over de Schelde en vijf tracés met een afgezonken tunnel onder de Schelde. Het bureau heeft als opdracht de wetenschappelijk-technische haalbaarheid en het financiële prijskaartje van de verschillende alternatieven te onderzoeken; daarna kan de politiek de knoop doorhakken. Na wat heen en weer tussen de Vlaamse wegenadministratie en het studie bureau wordt uiteindelijk voor een aangepast tracé gekozen: de Oosterweelverbinding, een tracé met een brug, ditmaal niet over de Schelde maar over de Antwerpse dokken en het Albertkanaal. Na het haastig doorlopen van een trits procedures en inspraakmomenten wordt in juni 2004 de procedure voor de aanbesteding van de werken opgestart. Een oplossing voor het prangende Antwerpse mobiliteitsprobleem lijkt in zicht.

Naarmate de bouwplannen concreter worden, groeit echter de kritiek op het voorgestelde tracé. Vanuit verschillende sectoren klinken kritische stemmen over tekorten inzake verkeersveiligheid, de gevolgen voor de stedelijke ontwikkeling van de havenwijk en de impact op de leefkwaliteit en gezondheid van de Antwerpenaars. Hoezeer ook betrokken politici proberen om het wetenschappelijk-technische studiewerk uit het publieke debat te houden, het voorgestelde tracé geraakt allengs bedolven onder een veelvormige

Politieke debatten zijn de laatste decennia fundamenteel van gedaante zijn veranderd.

massa van stedenbouwkundige, medische, economische en morele argumenten. Tegelijk groeit de kring van actoren die er deel van uitmaken. Transporteconomen wijzen op ongerijmde veronderstellingen in het keuzep proces, milieuperts verrichten verdergaand onderzoek, journalisten volgen de ontwikkelingen en de plaatselijke politici maken zich zorgen. Projectontwikkelaars die hun investeringen in de havenwijken zien afglijden, dreigen met schadeclaims, zoals ook de kandidaat-bouwers van de brug doen. Ook artsen en andere medische deskundigen verschijnen ten tonele. Ze hebben het over de effecten van fijnstof op de gezondheid en ontwikkeling van kinderen. Zo blijkt uit medisch onderzoek dat de longinhoud van kinderen die in de nabijheid van een drukke stadsweg wonen minder groot is en het aantal kinderen met astma er vele malen hoger ligt. Geen prettige gedachte voor de gezinnen met kleine kinderen die in de buurt wonen van het honderd meter brede viaduct dat men midden in dichtbevolkte woonwijken wil aanleggen. Het duurt niet lang voor verschillende actiegroepen worden opgericht, die geleidelijk meer steun verkrijgen in academische, artistieke en politieke kringen.

De nog te bouwen brug raakt zo verstrikt in overwegingen en belangen die niet direct te

maken hebben met het oorspronkelijke mobiliteitsprobleem. Internationale haventrafiek, ultrafijne stofdeeltjes, de milieueffectenrapportering van de Vlaamse administratie en de longen van de Antwerpse stadsbaby's verknopen zich tot een hypergevoelig politiek mengsel. Dingen en mensen, wetenschap en politiek worden daarbij onontwaarbaar door elkaar gehusseld. Hoewel de politieke besluitvormers er prat op gaan dat ze de selectie van het tracé enkel gebaseerd hebben op objectieve procedures en wetenschappelijk gevalideerde expertise, komt precies deze objectiviteit in het centrum van de politieke discussie te staan. De actiegroepen vragen zich hardop af of niet ook andere specialisten geraadpleegd hadden moeten worden, wijzen op onbenutte technische mogelijkheden (tunnels, overkappingen, tolheffingen), eisen nieuw onderzoek over alternatieve tracés en betwisten de door Vlaamse milieuevaluatierapporten gebruikte methodologie voor fijnstofmeting. Ook de andere politieke actoren worden aldus gedwongen zich op het terrein van de wetenschap te begeven; ze moeten zich verantwoorden over de gebruikte methoden, en moeten opnieuw onderhandelen over wat de aard van het probleem is, welke actoren daar allemaal in betrokken zijn en welke oplossingen vereist zijn.

Deze ruwe schets is niet bedoeld als een poging de ontwikkeling van een politieke controverse in de Vlaamse politiek historisch te reconstrueren. Zij is echter voldoende om te illustreren dat politieke debatten de laatste decennia fundamenteel van gedaante zijn veranderd. Zoals blijkt uit velerlei beschrijvingen van de hedendaagse maatschappij – die afwisselend kennismaatschappij, techno-wetenschappelijke of zelfs 'postsociale' maatschappij wordt genoemd – spelen wetenschap en technologie daarbij een cruciale rol. Of het nu gaat om auto's, computers, geneesmiddelen of kunstmatige smaakstoffen, ons dagelijks leven wordt in grote mate bepaald en gereguleerd door een alomvattend net van technologische, op wetenschappelijke kennis gebaseerde producten. Ook de politieke vormgeving van ons leven kan daarom niet adequaat begrepen worden zonder de rol van wetenschap en materiële, technische objecten mee in rekenschap te nemen. De meeste kwesties die vandaag in het publieke of politieke debat worden behandeld, worden daarin binnengeleid door de wetenschappen. Wie zou weten van klimaatopwarming, de risico's van biotechnologie, de stijging van de armoede of inflatie zonder wetenschappelijke berekeningen en theorieën? Publieke problemen worden geformuleerd in termen die aan de wetenschap zijn ontleend en ook de oplossing wordt meestal gezocht bij technologisch en wetenschappelijk gekaderde interventies (gerichte belastingverlagingen, voorzorgsmaatregelen, CO₂-heffingen, groene technologie, et cetera).

Kortom, wie vandaag wil nadenken over de *res publica*, de publieke zaak – dat wat van belang is voor een grote groep mensen, dit in tegenstelling tot privé-kwesties –, zal er rekening mee moeten houden dat wetenschap en techniek vervlochten zijn geraakt met zowat elk aspect van ons bestaan. Dat brengt een verschuiving van perspectief met zich mee: waar zaken van publiek belang tot nog toe vooral geconcipieerd werden in termen van (machts)relaties tussen mensen (en hoe die vormgegeven en gelegitimeerd kunnen worden), moeten ook de relaties tussen mensen en dingen (*res*) onder de publieke aandacht worden gebracht. Vormgeven aan een publieke ruimte impli-

ceert dan ook altijd een collectieve bekommernis om dingen die het samen-leven mogelijk maken, zoals gebouwen, transportnetwerken en communicatiemiddelen. De vraag is echter hoe het politieke denken gevoelig gemaakt kan worden voor de materiële zaken en technische arrangementen die onze samenleving mee structureren. Hoe kunnen de duizenden draden, de netwerken die tussen mensen, objecten en de alledaagse leefomgeving bestaan worden gearticuleerd en zichtbaar gemaakt in een publiek, democratisch debat? Zijn de bestaande politieke procedures en instellingen wel geschikt om vorm te geven aan zo'n technosociale maatschappij? En welke rol heeft de wetenschap bij dit alles te spelen? In wat volgt probeer ik een tentatief antwoord te formuleren aan de hand van het werk van Bruno Latour. Ik zal enkele belangrijke vragen die Latour zich stelt over het politiseren, het publiek-maken van problemen naar voor brengen en proberen duidelijk te maken wat we ons moeten voorstellen bij politiek in technosociale maatschappijen. Daarbij laat ik me vooral leiden door zijn meer recente werk, zoals *The Politics of Nature* (2004) en *Reassembling the Social* (2005). Vooral met dat laatste boek heeft Latour zijn denken een duidelijke sociologische en politieke wending gegeven. Zijn wetenschaps-sociologische programma wordt daardoor uitgebreid naar een algemene sociologie, die Latour omschrijft als de 'sociologie van associaties'. Dat programma houdt een duidelijke afwijzing in van de traditionele sociologie, in dit boek steevast de 'sociologie van het sociale' genoemd. Latours kritiek op deze 'sociologie van het sociale' is dat die de typisch moderne kloof tussen de mensen en de dingen, de sociale en de niet-sociale wereld verdiept. Of het nu gaat om Durkheim, Goffman, Bourdieu of Luhmann, ze zien allemaal een aparte 'sociale' werkelijkheid die mee verklaart hoe de andere delen van de werkelijkheid (staten, markten, media, religies, et cetera) eruitzien. Latour daarentegen neemt het standpunt in dat er geen duidelijk afgeleend domein of materiaal bestaat waaraan we zonder meer het label 'sociaal' kunnen hechten. De sociologen van het sociale hebben ten onrechte geprobeerd om het sociale te verklaren door het sociale. Zo zien ze niet dat hetgeen wij 'sociaal' of 'maatschappelijk' noemen beter begrepen kan worden als de uitkomst van een lang en ingewikkeld associatieproces waarin zowel menselijke als niet-menselijke actoren een rol spelen.

Ons dagelijkse leven wordt in grote mate bepaald en gereguleerd door een alomvattend net van technologische, op wetenschappelijke kennis gebaseerde producten. De politieke vormgeving van ons leven kan daarom niet adequaat begrepen worden zonder de rol van wetenschap en materiële, technische objecten mee in rekenschap te nemen.

//////////

Objecten van zorg

Hoe kan het publieke debat nu rekenschap geven van complexe, technosociale associaties en problemen waarmee we vandaag worden geconfronteerd (variërend van de financiële handel in derivaten tot de mondiale opwarming)? Een antwoord ligt niet voor hand, maar duidelijk is alvast dat onze klassieke noties, bijvoorbeeld representatie en collectieve wil, en opvattingen over democratie en politiek niet erg behulpzaam zijn. Deze zijn immers ontstaan in een tijdperk dat ver voorafging aan de industriële (en latere technologische) revoluties. Daar was, bijvoorbeeld, nog geen sprake van problemen die veroorzaakt zijn

door de producten van wetenschap en technologie (genre fijnstof of radioactiviteit). Om het publieke debat over hedendaagse, complexe problemen adequaat vorm te geven, zijn enkele uitgangspunten van de politieke theorie aan herziening toe, zo denkt Latour. Een eerste basisnotie in het politieke denken is dat er een duidelijk onderscheid bestaat tussen de feiten enerzijds en waarden anderzijds. Daarmee gaat ook een heldere taakverdeling tussen wetenschap en politiek gepaard. Het traditionele beeld van de verhouding tussen wetenschap en beleid is een brug met eenrichtingsverkeer: wetenschappers dragen ‘feiten’ en door empirisch onderzoek gestaafde oorzaak-gevolgketens aan, beleidsmakers nemen vervolgens hun normatieve, waardegeladen beslissingen. Teruggrijpend naar het eerste voorbeeld: wetenschappelijke experts brengen de objectieve voor- en nadelen van de verschillende tracés in kaart, de politici beslissen vervolgens in functie van het beschikbare budget, maatschappelijke preferenties en enkele concurrerende doelstellingen (verkeersdoorstroming, weerstand van de bevolking, duur van het project, et cetera). Aan de ene kant bevinden zich de ‘feiten’, de objectiviteit, datgene waarnaar de wetenschap streeft. Aan de andere kant is er de ‘waardering van de feiten’, de subjectiviteit, het gebied van persoonlijke, normatieve of ideologische meningen (voorkeuren, waarden), hoe dan ook een domein waar weinig of geen betrouwbare kennis moet worden gezocht. Het is deze strikte ontologische opdeling in een natuurlijke sfeer van niet-menselijke objecten en een sociale sfeer van menselijke subjecten met zijn bijbehorende epistemologie van feiten en waarden die Latour heeft aangeduid met de term ‘Moderne Constitutie’. In moderne samenlevingen worden zogenaamde ‘harde’ wetenschappelijke feiten en technologische instrumenten stelselmatig gescheiden van ‘zachte’ waarden, keuzes en verantwoordelijkheden.

De kritiek van Latour op deze boedelscheiding en de bijhorende taakverdeling tussen wetenschap en politiek is dat ze een oneigenlijk beeld scheppen van zowel de taak van

wetenschap als politiek. Aan de ene zijde zou er een wetenschappelijk domein zijn dat alles wat met waarden, belangen en collectieve meningsvorming te maken heeft, gedelegeerd heeft aan de politiek. Aan de andere zijde ontstaat een politiek domein waarin wetenschappelijke vragen, onderzoek en waarheidsvinding geen enkele plaats hebben. Deze oude constitutie is ingehaald en uitgehold door de hedendaagse techno-samenleving. De

De idee van wetenschap als een neutrale spiegel van de werkelijkheid is onderuit gehaald en vervangen door een beeld van wetenschap als een contingente, door en door menselijke activiteit.

//////////

idee van wetenschap als een neutrale spiegel van de werkelijkheid is onderuitgehaald en vervangen door een beeld van wetenschap als een contingente, door en door menselijke activiteit. Wetenschap, zo betoogt Latour in zijn wetenschaps sociologische werk (Latour, 1987), representeert niet zozeer de werkelijkheid, maar weeft zelf mee aan het patroon van die werkelijkheid door geduldig verbanden te trekken tussen meetresultaten, aantekeningen, tabellen en grafieken (zie ook de bijdrage van Dijkstra in dit nummer). Om de ‘feiten’ tot werkelijkheid te ‘maken’ moeten wetenschappers bovendien regelmatig tactieken gebruiken die wij eerder associëren met de politiek: lobbyen voor onderzoeksgeld, vijandige collega’s overtuigen of ruwe onderzoeksdata zo manipuleren dat ze resultaten opleveren die passen in het eigen betoog. Omgekeerd kan de politiek niet

(langer) worden gereduceerd tot een wetenschapsvrije ruimte, waarin enkel belangen of ideologische preferenties spelen. In alle beleidsdomeinen, van sport tot werkgelegenheid, speelt wetenschappelijke expertise vandaag een onmisbare rol in het zichtbaar maken van problemen (doping, langdurige werkloosheid) en het uitwerken van oplossingen (gestandaardiseerde dopingtests, activeringsprogramma's).

De intense verwevenheid van wetenschap en politiek wordt echter onvoldoende erkend door de moderne constitutie. De scheiding tussen (wetenschappelijke) feiten en (politieke) waarden leidt tot het ideaalbeeld van een publiek debat dat wetenschappelijke vragen ongemoeid laat: de wijze waarop de wetenschap allerhande problemen in kaart brengt (of niet) en dus bespreekbaar maakt (of negeert), kan hier überhaupt niet in vraag worden gesteld. Dat strookt niet meer met de huidige politieke werkelijkheid. Of het nu gaat om infrastructuurprojecten, genetisch gemanipuleerde organismen of klimaatopwarming: alle

betrokken partijen claimen kennis van zaken en dus ook het recht om zich inhoudelijk met deze kwesties in te laten. Ze gaan het debat aan, ontwikkelen collectieve tegenexpertise (bijvoorbeeld door andere wetenschappers in te schakelen) en maken zo zichtbaar dat het vigerende dualisme tussen (neutrale) wetenschap en (waardegeladen) politiek geen steek houdt. De moderne constitutie leidt dus tot een verarmde, onrealistische en uiteindelijk ook ondemocratische visie op het publieke debat. Het zet bepaalde partijen bij voorbaat aan de zijlijn als 'leken' (of drastischer: als irrationele tegenstanders van de vooruitgang) en promoveert anderen tot experts van wie de voorstellen niet in twijfel kunnen worden getrokken. Contestatie in het publieke debat wordt zo gesmoord en het denken over oplossingen voor publieke problemen gestroomlijnd. Bepaalde, als realistisch ingeschaalde oplossingen worden als het ware wetenschappelijk voorgedrukt en andere als ideologisch of onrealistisch voorgesteld.

Latour houdt een pleidooi voor een andere visie op het openbare debat. Publieke discussies moeten zich niet plooiën naar de klassieke taakverdeling tussen wetenschap en politiek en zich louter bezighouden met de normatief-politieke waardering van neutrale 'standen van zaken'. Het is niet erg zinvol om complexe kwesties zoals biotechnologie, grootscheepse infrastructuurwerken of klimaatopwarming te zien als louter feitelijke kwesties (*matters of fact*). Het komt er eerder op aan ze te beschouwen als problemen die aanleiding geven tot consternatie, interesse of zorg (*matters of concern*). Door het 'belanghebbende' of 'bezorgde' (*concern*) karakter van de wetenschappelijke praktijk expliciet te thematiseren, poogt Latour het accent te verschuiven van het reeds gefabriceerde, neutraal ogende 'feit' naar de context van de totstandkoming van die feiten, van kant-en-klare 'wetenschap' naar open, beweeglijk onderzoek. Die accentverschuiving laat toe te zien dat de productie van kennis collectieve inspanningen en 'werk' vereist (niet alleen van mensen, maar ook van computers, microscopen, et cetera) en tevens afhangt van een democratische bezorgdheid: wat voor kennis wordt beoogd? Wat dient ze te verklaren en waarmee moet ze rekening houden? (zie ook Goeminne, 2012). De interpretatie van

“Wetenschap representeert niet zozeer de werkelijkheid maar weeft zelf mee aan het patroon van die werkelijkheid door geduldig verbanden te trekken tussen meetresultaten, aantekeningen, tabellen en grafieken.”

////////////////////

complexe kwesties als ‘zaken van zorg’ biedt tevens de mogelijkheid om de productie van kennis in één beweging te koppelen aan politieke initiatieven en deliberatie, net omdat de kennis erover niet ‘neutraal’ is of met honderd procent zekerheid kan worden vastgesteld. Als we onze democratieën willen equiperen om complexe problemen als klimaatopwarming het hoofd te bieden, dan zal er niet alleen onderzoek moeten gebeuren; in samenspraak daarmee zullen prioriteiten moeten worden vastgesteld en collectief bindende actie moeten worden ondernomen.

De politieke constitutie van publieken

Een tweede assumptie van de politieke theorie die volgens Latour aan herziening toe is, heeft te maken met de klassiek-liberale idee van publieke representatie. Op welke manier, via welke concrete institutionele voorzieningen moeten complexe, grensoverschrijdende kwesties tot ‘publieke kwesties’ worden omgevormd, zichtbaar worden gemaakt in de politieke arena? Kan men daarvoor teruggrijpen naar de klassieke besluitvormingsprocedures van de representatieve democratie? Volstaat het systeem van politieke vertegenwoordiging waarbij de verschillende wensen, interpretaties en belangen van miljoenen burgers worden ‘voorgesteld’ of ‘vertegenwoordigd’ (*represented, représenté*) in één relatief kleine vergadering? Moeten we eerder denken aan de neocorporatistische traditie waarbij belangengroepen en sociale bewegingen een relatief grote impact hebben op de besluitvorming of moeten we juist zoeken naar manieren om ook gewone burgers op een meer rechtstreekse wijze te betrekken bij het publieke debat en de besluitvorming, bijvoorbeeld via referenda?

In het spoor van pragmatische filosofen als Lippmann en Dewey gaat Latour er opnieuw van uit dat het hybride, socio-technische karakter van de kwesties die in onze samenleving in het geding zijn noopt tot een alternatief institutioneel programma (zie ook Dijkstra, 2007; Marres, 2005). Om dat goed te begrijpen, herinner ik eraan dat Latour

zelf niet spreekt over ‘de samenleving’ of ‘de maatschappij’, maar in de eerste plaats netwerken, associaties of ‘collectieven’ ziet waarin zowel mensen als dingen met elkaar verbonden geraken en op elkaar inwerken. Welke politiek-institutionele kaders zijn het meest geschikt om vorm te geven aan zulke ‘collectieven’, waarin mensen, objecten en technische arrangementen verregaand met elkaar verstrengeld zijn geraakt? Denken we terug aan het voorbeeld van de Antwerpse brug, dan constateren we al snel dat het ontstaan van ‘collectieven’ of heterogene netwerken van mensen, groepen en objecten zich weinig aantrekt van de bestaande politiek-institutionele infrastructuur. Het zijn niet de politieke partijen, vakbonden of klassieke drukingsgroepen die de politieke dynamiek en problemen over de brug creëren. Actiegroepen, fietsers, medici, milieueffectenrapporten en ontwerpen voor tunnels ‘associëren’ of komen in een nieuw verband tot elkaar te staan simpelweg doordat ze ‘bezorgd’ zijn of geraakt worden door dit probleem (*matter of concern*). Net zoals het ‘sociale’ geen gegevenheid is, maar eerder het (uitgezuiverde) eindresultaat

van een associatieproces, wordt hier duidelijk hoe ook het ‘publieke’ of ‘politieke’ niet uit vastomlijnde politieke gemeenschappen en probleemsituaties bestaat. Het politieke bestaat er eerder in dat mensen, organisaties en objecten hun onderlinge relaties agenderen en problematiseren, en doorheen die articulatie zoeken naar meer leefbare verbanden. Daarbij kan men niet zondermeer gebruikmaken van de bestaande politiek-institutionele procedures en instellingen. Die zijn immers te verkokerd (hier wetenschap, daar politiek; hier het Ministerie van Transport, daar het Ministerie van Gezondheid) en te traag. Wanneer wetenschappelijke, technologische of ecologische ontwikkelingen nieuwe problemen creëren, schieten de gevestigde politieke en institutionele routines tekort. Het is immers niet altijd duidelijk wat de aard is van de problematiek, wat de consequenties zijn en wie erdoor geraakt kan worden (Dijstelbloem, 2007: 82). Bij zulke kwesties is het daarom aangewezen dat de actoren die zich betrokken voelen bij het probleem zich op een alternatieve, experimentele wijze organiseren: als een publiek zich erover ontfermt (Marres, 2005). In navolging van Dewey stelt Latour voor om het idee van volksrepresentatie of collectieve wilsvorming te verlaten ten voordele van de notie ‘publiek’, een verzameling of associatie van mensen en objecten die met elkaar in verband staan door hun zorg voor een probleem. Het gaat om heel uiteenlopende actoren (menselijk én niet-menselijk) met eigen motieven en kennisclaims (ingenieurs, tunnels, politici, bouwreglementen, et cetera).

Deze heterogene elementen zijn ‘vreemden’ voor elkaar, maar weten zich toch ook verenigd door hun gezamenlijke betrokkenheid bij eenzelfde probleem (Latour, 2004; Marres, 2005). Juist door hun collectieve engagement kunnen onderlinge associaties – bijvoorbeeld tussen tunnels, ultrafijnstof en babylongen – worden getraceerd en gepolitiseerd. Als collectief kan men de duizenden draden die samen het probleem vormen geduldig in kaart brengen en proberen te herleggen. Zo creëert men een publieke ruimte waarin ‘feiten’ en ‘waarden’, ‘wetenschap’ en ‘politiek’ hun onderlinge verwevenheid kunnen tonen en waar via gezamenlijk onderzoek zowel kennis wordt opgedaan als nieuwe regels worden gevormd.

Literatuur

- Dijstelbloem, H. (2007), *De democratie anders. Politieke vernieuwing volgens Dewey en Latour*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (proefschrift).
- Goeminne, G. (2012), Lost in translation. Climate denial and the return of the political. *Global Environmental Politics*, 12(2): 1-8.
- Latour, B. (1987), *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Latour, B. (2004), *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Latour, B. (2005), *Reassembling the social. An introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Marres, N. (2005), Issues Spark a Public into Being. A Key But Often Forgotten Point of the Lippmann-Dewey Debate. In: B. Latour en P. Weibel (red.), *Making Things Public. Atmospheres of Democracy* (pp. 208-217). Cambridge (MA): MIT Press.

Prince of Networks

Bruno Latour and
Metaphysics

Graham Harman

Object-

georiënteerde politiek?

Matthijs Kouw

Het correlationisme voorbij

Binnen de hedendaagse wijsbegeerte is er hernieuwde belangstelling voor speculatieve filosofie voor zover deze de gelegenheid biedt om af te rekenen met het antropocentrische perspectief dat sinds Kant de westerse filosofie in bedwang houdt. Onder invloed van Kant worden denken en zijn steeds meer onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dit zogenoemde ‘correlationisme’ maakt het onmogelijk na te denken over de werkelijkheid onafhankelijk van een kennend subject dat de voorwaarden voor mogelijke kennis levert (Meillassoux, 2008). Denkers uit het zogenoemde ‘speculatief realisme’ proberen daarentegen de speculatieve filosofie nieuw leven in te blazen en daarmee het correlationisme te verwerpen. Deze filosofen pleiten voor het belang van ontologische vraagstukken en kennen het realisme en wetenschappelijke theorieën zoals het materialisme een belangrijke rol toe (Bryant et al., 2011).

Ondanks belangrijke verschillen kan het werk van Bruno Latour en Graham Harman worden geplaatst binnen de strijd tegen het correlationisme. Zowel Latour als Harman stelt voor antropocentrische wereldbeelden te bekritisieren en te vervangen. Latour stelt voor netwerken van menselijke én niet-menselijke actoren (ook wel ‘actanten’ genoemd) te betrekken in politieke besluitvorming en pleit daartoe voor een ‘Parlement der dingen’ (Latour, 1993: 142ff.).

Volgens Harman moet de subject-georiënteerde wijsbegeerte op de schop en worden vervangen door een object-georiënteerde filosofie die zich laat inspireren door het werk van

Latour stelt voor netwerken van menselijke en niet-menselijke actoren te betrekken in politiekebesluitvorming en pleit daartoe voor een ‘Parlement der dingen’.

(met name) Husserl, Heidegger en Latour. In het volgende zal ik niet alleen gelijkenissen tussen Latour en Harman nader bespreken, maar ook wijzen op hun verschillen. Het zal blijken dat Latour en Harman de metafysica verschillend waarderen, wat weer gevolgen heeft voor de manier waarop de speculatieve filosofie volgens deze beide denkers te werk moet gaan.

Amoderne filosofie

Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw probeert Latour vanuit een pragmatisch-antropologisch perspectief het vigerende beeld van wetenschappelijk onderzoek te nuanceren (Latour & Woolgar, 1986, Latour, 1987). Wetenschappelijke kennis berust volgens Latour niet op een objectieve en nauwkeurige weergave van een (gepostuleerde) buitenwereld, maar moet worden gezien als een product van wetenschappelijk onderzoek. Onderzoek naar de structuur en status van wetenschappelijke kennis moet verklaren hoe wetenschappers objectiviteit, nauwkeurigheid, betrouwbaarheid en waarheid toekennen aan wetenschappelijke kennis in plaats van deze kenmerken voor lief te nemen.

Het werk en onderhoud dat volgens Latour aan wetenschappelijke kennis ten grondslag ligt, kan worden verklaard door een analyse van de eerder genoemde ‘actanten’ en de

wijze waarop en waarin zij in complexe netwerken worden samengebracht en veranderen door middel van een proces dat Latour aanduidt als ‘translatie’. De wet van Boyle van de gelijknamige natuurkundige en chemicus kan als voorbeeld dienen. Door het samenbrengen van lucht, wetenschappelijke instrumenten zoals luchtpompen en een groep ‘onafhankelijke’ toeschouwers was Boyle in staat deze wet op te stellen. Vervolgens is het netwerk van actanten dat aan de wet van Boyle ten grondslag ligt aan het zicht onttrokken in een proces van ‘zuivering’: in plaats van de constructie van feiten zullen wetenschappers spreken van de ontdekking van de natuur. Wetenschappelijke theorieën worden daarmee losgeweekt van hun ontstaansgeschiedenis en verkrijgen de status van zuivere vertegenwoordiging van de natuur.

Het onderscheid tussen natuur en cultuur, evenals het subject-objectonderscheid dat kenmerkend is voor de kantiaanse filosofie, vormt volgens Latour de ‘Moderne Constitutie’. Wetenschappers, zo betoogt men binnen deze Moderne Constitutie, houden zich bezig met het verkrijgen van objectieve kennis van de natuur en moeten zich daarin vrij kunnen bewegen. Zij zijn gevrijwaard van politiek-normatieve vraagstukken die immers aan een heel ander domein toebehoren: de cultuur. Bij nadere beschouwing, zo betoogt Latour,

Wetenschappelijke theorieën worden daarmee losgeweekt van hun ontstaansgeschiedenis en verkrijgen de status van zuivere vertegenwoordiging van de natuur.

blijkt dat ‘zuivere’ wetenschappelijke kennis van de ‘natuur’ bestaat uit hybride assemblages van actanten, in dit geval een netwerk van wetenschappers, wetenschappelijke instrumenten en materie. ‘Cultuur’ staat net zo goed bol van hybride componenten, maar de modernen betogen juist dat de maatschappij louter een menselijke aangelegenheid is. Volgens Latour blijkt echter dat de maatschappij voor een belangrijk deel wordt geconstitueerd door

//////////

niet-menselijke actoren, waardoor de voorgenoemde vrije burgers bij nader inzien niet geheel autonoom zijn – hun handelen wordt immers mede bepaald door actanten die onafhankelijk van hun (politieke) wil zijn geconstrueerd.

In Latours ‘actor-netwerken’ is er geen plaats meer voor het onderscheid tussen natuur en cultuur: er zijn slechts netwerken van actanten. Volgens Latour zijn we dan ook nooit modern geweest. De Moderne Constitutie heeft er weliswaar voor gezorgd dat verschillende hybriden selectief worden gecategoriseerd in termen van natuur of cultuur, maar dat onderscheid blijkt bij nader inzien niet langer houdbaar. Latours actanten en de netwerken die zij vormen zijn daarmee primair. ‘Natuur’, ‘cultuur’, ‘object’ en ‘subject’ dienen altijd als abstracties te worden gezien die berusten op concrete actor-netwerken. Daarmee is een onderscheid tussen ontologie en epistemologie voor Latour niet langer houdbaar. Kennis van de wereld berust op translatieprocessen. De natuur ligt niet klaar om te worden ontdekt, maar we construeren kennis van de natuur aan de hand van translatie waarin een experimenteel apparaat, observatoren, onderzoeksfinanciering en wetenschappelijke instituten allemaal een cruciale rol kunnen spelen. Hoe steviger wetenschappelijke kennis verankerd ligt in leerboeken en onderzoeksportfolio’s, hoe robuuster haar constructie en hoe meer ‘waar’ zij is.

Terwijl de Moderne Constitutie oogluikend de proliferatie van hybride actor-netwerken toestaat, benadrukt Latour de noodzaak om deze actor-netwerken een meer centrale

plaats te geven in de politiek en filosofie. De mens vormt niet langer de maat der dingen, maar moet worden gezien als één actant te midden van vele andere actanten. Het antropocentrisch perspectief van de Moderne Constitutie voldoet niet langer voor de problemen waarmee we ons geconfronteerd zien. In plaats van kwesties rond klimaatverandering of genetisch gemodificeerd voedsel af te wentelen op de separate domeinen van natuur of cultuur, moeten we volgens Latour actief hybride actor-netwerken betrekken in de politieke arena.

Object-georiënteerde ontologie

Latours aandacht voor actor-netwerken maakt hem volgens Harman (2009) tot een groot filosoof. Zijn empirische studies van de relaties tussen wetenschap, technologie en samenleving geven volgens Harman niet alleen blijk van gedegen empirisch onderzoek, maar duiden ook op een rijke onderliggende metafysica. Harman looft met name Latours beslissing om het primaat van de mens te vervangen door een netwerken van relaties tussen diverse menselijke en niet-menselijke actoren. Volgens Harman berust de metafysica van Latour op vier pijlers: actanten, irreductie, translatie en allianties. De *actanten*, zo bleek eerder, vormen de bestanddelen van Latours hybride actor-netwerken en kunnen zowel menselijk als niet-menselijk zijn. Harman besluit Latours actanten aan te duiden als objecten. Ook mensen worden door Harman aangeduid als objecten te midden van andere objecten. Het principe van *irreductie* geeft aan dat deze objecten niet tot elkaar te reduceren zijn: zij zijn concrete entiteiten op zichzelf, maar kunnen wel onderdeel uitmaken van een netwerk van objecten. Deze netwerken worden gevormd door *translatie*, zoals eerder bleek. De diverse objecten kunnen binnen netwerken de rol van mediator vervullen, maar ook in dat geval vindt er translatie plaats. Door middel van translatie worden tenslotte *allianties* geconstrueerd. Objecten kunnen een sterkere positie verkrijgen door een robuust netwerk te construeren waarmee zij hun bestaan in tijd en ruimte uitbreiden. Harman wijst een aantal aspecten van het werk van Latour af. Ten eerste verwijt Harman Latour objecten te reduceren tot hun relaties. Deze opmerkelijke kritiek lijkt niet te corresponderen met het principe van irreductie dat Harman zelf ziet als centraal kenmerk van Latours actor-netwerktheorie. Latours positie zou een ‘relationisme’ impliceren: objecten zijn niets meer dan hun relaties. Dit betekent echter niet dat Latour vervalt in een correlationistische positie, omdat netwerken van actanten niet afhankelijk zijn van mensen die hen waarnemen of tot stand brengen. Daarnaast duidt Latour op het bestaan van netwerken van uitsluitend niet-menselijke actanten. Latours relationisme betekent volgens Harman wel dat het onmogelijk is een onderscheid te maken tussen de primaire en de secundaire kwaliteiten van objecten. Objecten hebben in het relationisme geen kwaliteiten buiten hun secundaire kwaliteiten: de kwaliteiten die zich manifesteren in de relaties die zij met andere objecten onderhouden. Daarmee wordt het ook moeilijk te verklaren hoe objecten veran-

deren. Wanneer een voorwerp, bijvoorbeeld een boek, samenvalt met de relaties die het onderhoudt met zijn omgeving, verandert de betekenis van het boek zodra iemand het oppakt of er een glas water over valt. Toch verwijzen we volgens Harman na deze gebeur-

**De maatschappij wordt voor een belangrijk deel
geconstitueerd door niet-menselijke actoren,
waardoor de voorgenoemde vrije burgers bij nader
inzien niet geheel autonoom zijn.**

//////////

tenissen naar hetzelfde boek, wat volgens het relationisme onmogelijk is: de relaties van het boek zijn veranderd, waarmee ook de betekenis van het boek is veranderd. Volgens Harman kan het relationisme ook niet duidelijk maken wat het heden van een object is. Het is niet gegeven dat de betekenis van een object volledig kan worden beschreven door de relaties die het op dit moment met andere objecten heeft. Volgens Harman benaderen we

geen geheel van relaties, maar iets wat in zichzelf bestaat en dus niet reduceerbaar is tot een geheel van relaties. Bovendien valt het object niet samen met de relaties die het op dit moment onderhoudt, maar is er een kern die aan deze relaties voorafgaat.

Een tweede probleem dat volgens Harman voortvloeit uit Latours metafysica is een oneindige regressie van objecten. Direct contact tussen objecten is onmogelijk volgens Latour. Wetenschappers kunnen niet op een directe manier kennis van de wereld verkrijgen, maar gebruiken daarvoor meetinstrumenten. Er moet dus een object als mediator tussen wetenschappers en de wereld optreden. Maar hoe kunnen deze wetenschappers en de wereld nu contact maken met het object dat de rol van mediator vervult? Er dreigt een oneindige regressie in de vorm van translenderende objecten die als mediators optreden. Volgens Harman is Latour niet in staat dit probleem op te lossen, waarmee onduidelijk blijft hoe objecten elkaar nu precies beïnvloeden.

Ten derde dreigt volgens Harman het gevaar van materialisme. Het probleem met het materialisme is dat het objecten *ondermijnt*: objecten kunnen binnen dit denkkader gereduceerd kunnen worden tot atomen. Binnen het materialisme worden objecten ook *overmijnd*: objecten zijn dan niets anders dan hun kwaliteiten, die kunnen worden beschreven als emergente eigenschappen die berusten op de atomen die aan deze objecten ten grondslag liggen. Als gevolg van dit reductionisme kunnen objecten worden gereduceerd tot bundels van kwaliteiten die op hun beurt kunnen worden beschreven door de gedragingen van atomen te bestuderen. Daarmee is het object zelf buiten beeld verdwenen. Harman werkt zijn eigen 'object-georiënteerde filosofie' uit als repliek op de bovenstaande problemen (Harman, 2009, 2011). Allereerst maakt hij een onderscheid tussen zinnelijke en werkelijke objecten. Zinnelijk moet hier niet worden begrepen als geestelijk, omdat dat een idealistische positie zou impliceren die Harman nadrukkelijk niet wil innemen. Zinnelijke objecten zijn objecten die alleen bestaan als indruk binnen het interieur van een ander object. Werkelijke objecten zijn die objecten die zelf een interieur hebben. Harman verwijst wat betreft de zinnelijke objecten naar het werk van Husserl en diens intentionele objecten. Volgens Husserl zijn objecten van de ervaring niet te reduceren tot de (toevallige) relaties die we met hen onderhouden, maar ervaren we deze objecten als eenheden die veranderingen kunnen ondergaan. Objecten van de ervaring bezitten een kern? door Husserl wordt aangeduid als *eidós*? die ondanks diverse veranderingen constant blijft. Onze ervaringen van zinnelijke objecten worden gekenmerkt door

zinnelijke kwaliteiten, maar tegelijkertijd postuleert Harman ook werkelijke kwaliteiten van zinnelijke objecten die onder de oppervlakte van onze ervaringen schuilgaan. Dit lijkt Harman te doen belanden in een vorm van idealisme, maar dat aspect van Husserls werk neemt hij nadrukkelijk niet over. Er zijn werkelijke objecten met werkelijke kwaliteiten die onafhankelijk zijn van andere objecten, maar deze objecten leiden een teruggetrokken bestaan omdat zij slechts kenbaar zijn in zinnelijke kwaliteiten die op deze objecten gebaseerd zijn. In tegenstelling tot zinnelijke objecten die we ons altijd voor de geest kunnen halen, zoals een eenhoorn, hebben werkelijke objecten een teruggetrokken bestaan.

Wat betreft de werkelijke objecten verwijst Harman naar het werk van Heidegger en diens beroemde onderscheid tussen *Zuhandenheit* en *Vorhandenheit*. Een object is *zuhanden* wanneer we het gebruiken. Op dat moment is het handelen verweven met het object, dat als eenheid wordt benaderd. Het object kan echter onderwerp worden van reflectie (bijvoorbeeld wanneer het kapotgaat), waardoor we een minder intieme en meer afstandelijke relatie verkrijgen met dit object. Het object wordt dan niet langer gezien als eenheid, maar juist als verzameling van deelobjecten die *vorhanden* zijn. Harmans interpretatie van Heidegger is op dit punt origineel, omdat hij van mening is dat we een intieme relatie met een object hebben wanneer een object *zuhanden* is, hoewel de diepte van het object in kwestie niet geheel kenbaar is voor ons. Wanneer een object *vorhanden* is zijn we niet langer in staat deze diepte te ervaren. Voor Latour is juist het moment waarop een object opspringt en daardoor *vorhanden* is belangrijk. Objecten worden gewoonlijk als ‘zwarte dozen’ ervaren wanneer zij succesvol zijn binnen actor-netwerken. Juist op het moment waarop zij opspringen verliezen objecten deze vanzelfsprekendheid en worden wij geconfronteerd met hun constructie. Ook in het geval van werkelijke objecten maakt Harman een onderscheid tussen zinnelijke kwaliteiten en werkelijke kwaliteiten. De zinnelijke kwaliteiten van een werkelijk object zijn die kwaliteiten die andere objecten van dit werkelijke object waarnemen. De werkelijke kwaliteiten van een werkelijk object betreffen de essentie van het object, oftewel die eigenschappen die het object maken tot wat het is, maar daartoe hebben andere objecten alleen indirect toegang.

Deze viervoudige opdeling van zinnelijke objecten en werkelijke objecten die beide op hun beurt gekenmerkt worden door zinnelijke en werkelijke kwaliteiten vormt de basis voor Harmans object-georiënteerde filosofie. Op basis van zijn viervoudige objecten fundeert Harman andere aspecten van zijn ontologie. Tijd bijvoorbeeld betreft volgens hem de spanning tussen zinnelijke objecten en hun zinnelijke kwaliteiten. Onze ervaring van tijd behelst volgens Harman objecten die een kern met een zekere duur bezitten, maar desondanks veranderingen in hun kwaliteiten ondergaan. We zien een persoon ouder worden en schrijven hem of haar als gevolg andere kwaliteiten toe, maar toch zijn we geneigd over dezelfde persoon te spreken. Ruimte daarentegen betreft de spanning tussen werkelijke objecten en zinnelijke kwaliteiten. Er zijn zinnelijke kwaliteiten die ik ervaar, bijvoorbeeld die van een persoon, maar tegelijkertijd is er werkelijk een persoon op wie deze kwaliteiten berusten. Hoewel ik mij tot deze persoon kan verhouden, weet ik ook dat hij of zij buiten mijn bereik ligt.

In Latour's 'actor-netwerken' is er geen plaats meer voor het onderscheid tussen natuur en cultuur: er zijn slechts netwerken van actanten.

Metafysica en ontologie

Volgens Harman beïnvloeden objecten elkaar op indirecte wijze. Zinnelijke objecten kunnen alleen door een werkelijk object worden verbonden, bijvoorbeeld wanneer ik een koppeling maak tussen een tafel en zijn afstand van de muur. Werkelijke objecten benaderen elkaar als zinnelijke objecten: zij vormen een indruk van elkaar en gaan op basis van die indruk een relatie aan. Wanneer ik een tafel waarneem benader ik het werkelijke object niet direct, maar in de vorm van een zinnelijk object dat onderwerp is van mijn ervaring. Harman probeert een opvatting van objecten te verwoorden die volledig is losgezongen van hun relaties. Werkelijke objecten, zo betoogt hij, hebben geen andere objecten nodig om te bestaan. In plaats van objecten te laten samenvallen met hun kwaliteiten, moeten we volgens Harman een werkelijk object onder deze kwaliteiten postuleren.

Binnen Latours actor-netwerken hebben actanten echter geen onafhankelijk maar een relationeel bestaan, hoewel zij niet tot hun relaties te reduceren zijn. Ondanks dit principe van irreductie bleek eerder dat Harman van mening is dat Latour objecten reduceert tot hun relaties. Latour is echter van mening dat een translatieproces een actant nooit volledig kan uitputten, wat impliceert dat er na translatie 'iets' achterblijft. Wat dit volgens Latour is, wordt niet helemaal duidelijk. Harmans beschuldiging van relationisme lijkt echter overtrokken – er is immers een 'residu' dat achterblijft na een translatieproces,

waardoor een actant niet gereduceerd kan worden tot een bundel van kwaliteiten.

Achter deze discussie tussen Latour en Harman schuilt een verschillende waardering van ontologie (Latour et al., 2011: 40ff.). Terwijl Latour zijn filosofie inzet als methode van beschrijving van de verschillende relaties die actanten met elkaar hebben, wil Harman nadrukkelijk een ontologie van objecten ontwerpen die aan

De mens vormt niet langer de maat der dingen, maar moet worden gezien als één actant te midden van vele andere actanten.

////////////////////

dergelijk onderzoek voorafgaat. Harman is van mening dat we de wereld en haar componenten op uitputtende wijze moeten beschrijven. Het inzetten van een voltooide ontologie is volgens Latour echter bezwaarlijk: we zijn dan niet langer in staat onze ontologie aan te passen onder invloed van nieuwe actanten. Hieruit blijkt Latours waardering voor zijn voorgenoemde pragmatisch-antropologisch perspectief. Het komt erop aan de wereld nauwkeurig te beschrijven en metafysica te verbinden met de praktijken waarin actor-netwerken worden geproduceerd en onderhouden. Door zijn metafysica te kenmerken als 'experimenteel' distantieert Latour zich nadrukkelijk van filosofen die allereerst de wereld uitputtend willen beschrijven: 'It's experimental because if we have to begin to agree on the basic furniture of the world () then politics is certainly finished, because there is actually no way we will settle these questions' (Latour et al., 2009: 46). Het experimentele karakter van de metafysica waarborgt haar afstemming met de concrete praktijken en hun politieke aspecten die de amoderne filosofie tracht te begrijpen. De kosmologie is daarbij van secundair belang. Waar het volgens Latour om gaat is kosmopolitiek te bedrijven.

Besluit

Op basis van de voorgaande opmerkingen is het niet evident dat Latour definitief breekt met het correlationistische gedachtegoed. Hoewel zij niet samenvallen met de relaties die

zij hebben binnen actor-netwerken, moeten actanten wel worden beschreven in termen van die relaties, wat een vorm van relationisme impliceert. Maar ook Harmans werkelijke objecten ontsnappen niet van een zekere variant van relationisme omdat kennis van deze objecten afhankelijk is van een relatie die zij hebben met andere objecten. De vraag die filosofen zich moeten stellen is vanuit welke ontologische basis zij problemen in de wereld willen aanpakken. Het speculatief realisme van Harman wenst eerst een inventaris op te maken van de wereld alvorens we die wereld te lijf kunnen gaan. Meer algemeen kan het wetenschapsbeeld van speculatief realisten als scientistisch worden gekenmerkt, wat hen mijlenver van Latours wetenschapsstudies doet belanden. Het speculatief constructivisme dat Latour voorstelt vertrekt juist vanuit concrete praktijken en de wijze waarin door deze praktijken actor-netwerken worden geconstrueerd en onderhouden. Dit levert een ander vertrekpunt en karakter van wijsgerig onderzoek op: in plaats van te doordenken wat er is, houden speculatief constructivisten zich bezig met de vraag welke politiek mogelijk en noodzakelijk is. Gegeven de urgentie van de problemen waarmee filosofen zich actief kunnen bemoeien verdient deze vraag bijzondere aandacht.

Objecten worden gewoonlijk als 'zwarte dozen' ervaren wanneer zij succesvol zijn binnen actor-netwerken. Juist op het moment waarop zij openspringen verliezen objecten deze zelfsprekendheid en worden wij geconfronteerd met hun constructie.

Literatuur

Bryant, L., N. Srnicek en G. Harman (red.) (2011), *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism*. Melbourne: re.press.

Harman, G. (2009), *Prince of Networks. Bruno Latour and Metaphysics*. Melbourne: re.press.

Harman, G. (2011), *The Quadruple Object*. Winchester: Zero Books.

Latour, B. (1987), *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Latour, B. (1993), *We Have Never Been Modern*. Vertaald door Catherine Porter. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Latour, B. en S. Woolgar (1986), *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Latour, B., G. Harman en P. Erdélyi (2011), *The Prince and the Wolf. Latour and Harman at the LSE*. Winchester: Zero Books.

Meillassoux, Q. (2008), *After Finitude. An Essay on the Necessity of Contingency*. Vertaald door Ray Brassier. Londen: Continuum.

Warm aanbevolen! / *Dat had je gedacht!*

Dat had je gedacht! is een filosofisch antwoord op de stroom aan breinboeken die de laatste jaren verschenen is. Via een heldere gedachtegang, die wetenschappelijke gegevens combineert met alledaagse voorbeelden, probeert Marc Slors de lezer tot de conclusie te leiden dat onze zelfopvatting aan revisie toe is. Meer precies, we moeten afstappen van het idee 'Wij zijn ons bewustzijn'.

Van vrije wil naar bewustzijn

Slors erkent dat de impact van de breinboeken en, meer algemeen, de breinhype vooral te maken heeft met de vrije wil: de neurowetenschappen zouden laten zien dat de vrije wil niet bestaat. Maar Slors wil de lezer ertoe verleiden om het thema van de vrije wil even te parkeren en de aandacht te richten op datgene waar, volgens Slors, de onderzoeksgegevens primair over gaan: ons zelfbeeld.

Toch situeert hij zijn gedachtegang wel binnen de discussie over de vrije wil. Hij begrijpt vrijheid hierbij in termen van eigenheid: 'Wil mijn handeling vrij zijn, dan moet de keuze daarvoor ook echt *mijn* keuze zijn. Handelingen zijn van mij als ik er de bron van ben, als ik ze kan uitlegen en rechtvaardigen, als ik me ermee kan identificeren.' In eerste instantie lijken de neurowetenschappen dit idee van vrije handeling te ondermijnen. Zij laten immers keer op keer zien dat onze hersenen ons bewustzijn vóór zijn. Volgens Slors is de laatste paar decennia overtuigend aangetoond dat onze handelingen niet worden veroorzaakt door de bewuste beslissingen of bewuste intenties die direct aan die handelingen voorafgaan' (p. 14). Maar hieruit volgt naar zijn idee niet dat

Marc Slors / *Dat had je gedacht! Brein, bewustzijn en vrije wil in filosofisch perspectief* / Amsterdam: Boom / 2012 / ISBN 9789461057785 / 201 p. / € 18,90

vrije handelingen niet bestaan, tenminste als we weerstand bieden aan de diepgewortelde neiging om onszelf te identificeren met ons bewustzijn. Ook dingen die we onbewust doen, kunnen toch *onze* handelingen zijn.

Jazz

Het voorbeeld van een geslaagd improviserende jazzmuzikant moet dit illustreren. Hoe mooi, treffend of vernieuwend de gespeelde noten ook zijn, het is zeer onwaarschijnlijk dat er ook maar een fractie van een seconde over wordt nagedacht. Sterker nog, als dat wel zo zou zijn, dan

gaat dat onherroepelijk ten koste van de schoonheid of vernieuwing. En toch is het de solo van *die* muzikant en niet van iemand anders' (p. 96). Een handeling is dus niet 'van mij' omdat ik er bewust over heb nagedacht of omdat het bewustzijn deze handeling initieerde. Wat maakt een handeling dan tot *de mijne*? Slors: 'Een handeling is de mijne als deze past bij wat karakteristiek is voor mij, bij mijn karaktertrekken, bij mijn zelfgekozen idealen, mijn projecten en plannen, bij de waarden die ik aanhang en meer algemeen als die handeling in lijn is met het verhaal waarmee ik mijzelf begrijp' (p. 114). Waar de neurowetenschap en de psychologie laten zien dat onze handelingen onbewuste bronnen hebben, betekent dit *niet* dat deze handelingen niet langer mijn handelingen zijn – en evenmin dat ze onvrij zijn. Het onbewuste hoort bij mij. Dit is het eerste deel van Slors' argument.

Trein

Het tweede deel betreft Slors' herziene opvatting van de rol van het bewustzijn. Hoewel het jazz-voorbeeld misschien anders suggereert, heeft het bewustzijn wel degelijk zijn nut. Slors is stellig op dat punt: Hoe je het ook wendt of keert, wat ik aanstaande vrijdag doe om de trein van tien over één te halen *kan* niet alleen het gevolg zijn van onbewuste processen. Het is ten minste *ook* het gevolg van mijn bewuste reflectie. Bewuste reflectie produceert soms een intentie die niet voorgekookt kan zijn door onbewuste processen' (p. 125). De rol van het bewustzijn is

vooral het 'jezelf programmeren', dus voor de langere termijn bepaalde gedragsreper-toires klaarleggen. Met het erkennen van een rol voor het bewustzijn neemt Slors afstand van een psycholoog als Daniel Wegner, die de bewuste wil een illusie noemt. En om de rol van het bewustzijn te onderbouwen verwijst Slors onder meer naar Gollwitzer, die aangeeft dat zorgvuldig plannen ons harder ons best laat doen om onze doelen te behalen.

Hoe verenigt Slors nu het jazz- en het treinvoorbeeld? In nautische termen is het onbewuste naar zijn idee de stuurman en het bewustzijn de navigator. Tezamen besturen zij ons denken en doen. Het bewustzijn is dus niet langer te beschouwen als kapitein, maar houdt slechts bij waar het schip is, zet rustig een koers uit en roept soms opeens 'Kijk uit, een ijsberg! Naar bakboord!' (p. 176).

Slors schrijft toegankelijk en enthousiasmerend, en hij presenteert de lezer ten slotte een uitdagende these. Spannend is het voor die lezer te bepalen of Slors' uiteindelijke model over de eigenheid en vrijheid van onze handelingen inderdaad voldoende is voor morele verantwoordelijkheid enerzijds en acceptabel voor neurowetenschappers en psychologen van het nieuwe onbewuste anderzijds. Het zou mooi zijn als Slors' model in de toekomst filosofisch nader uitgewerkt en als empirische hypothese onderzocht kan worden.

Gerben Meynen

De filosofische videotheek / *Alles van waarde*

De filmische uitbeelding van een politiek en sociaalkritisch dispuut tussen vader en dochter krijgen we zelden te zien. Als het scenario thema en personages in beperkte banen houdt en als de regie de gesprekken binnen de geijkte vorm van een tv-interview opneemt, kan dit lukken zonder in dramatiek en sentimentaliteit te vervallen. Een mooi voorbeeld is *Alles van waarde* (2011), een documentairefilm die zijn opzet niet voorbijschiet en die blijft boeien van het begin tot het einde. Sterker nog: we maken echt kennis met de protagonisten en kunnen met hen sympathiseren. Het familiale kader is concreet: vader en dochter vertolken gewoon een stuk uit hun leven. Dat lijkt op een plot met een probleemstelling. De vader, cameraman en filmmaker Frans Bromet (68) en zijn volwassen dochter Laura Bromet (41), voor GroenLinks fractievoorzitter in de gemeenteraad van Waterland en moeder van vier kinderen, zijn het politiek-filosofisch met elkaar oneens. Vader Bromet is een grappige en wat onhandige mopperaar. Hij is boos over de managermaatschappij die verantwoordelijk is voor de verstikkende schaalvergroting. Dochter Bromet, zowel ernstig als goedlachs, verwijt haar vader dat hij aan de kant blijft staan. 'Als je alleen maar boos bent, heb je daar niets aan.' Vader Bromet heeft daarop geen antwoord, maar komt af met de waarschuwing: 'Je wil de wereld veranderen, maar daar komt niets van.' Om dit te tonen trekt hij naar ergerniswekkende doelwitten: de zorgsector, het onderwijs, de bedrijven die slechts aan 'groeien' denken. 'Groei die niet stopt, noemen we kanker,' zegt hij. Klantvriendelijk zijn die bedrijven niet, zoals de cameraman laat zien in de scène waarin een tandarts, door een vergis-

Cinema Delicatessen FFDOC104 / 90 min.

sing beroofd van haar telefoonaansluiting, in een telefooncel vergeefse pogingen onderneemt om een helpende 'instantie' van de telefoonmaatschappij te contacteren. Ze moet telkens allerlei andere cijferconnecties proberen om terecht te komen bij een persoon die zich verontschuldigt dat hij haar uiteindelijk niet kan helpen. Bromet interviewt vervolgens een manager van Telez die keurig en tegelijk virtuoos koel en rustig blijft bij de vragen van de verontwaardigde cameraman en die ten slotte de nooit te weerleggen stelling verkondigt dat in zo'n gigantisch bedrijf met vele tienduizenden klanten sommige uitzonderingen pech hebben. Het algemeen belang van het 'efficiëntievoordeel' haalt het op het particuliere ongeluk.

'Efficiëntievoordeel' is een woord als 'kwaliteitsimpuls': het wekt ergernis bij wie het te horen krijgt als slogan om ongevroegde hervormingen af te dwingen. Leraren en verplegers kennen dit vanuit hun ervaringen waarin ze 'van bovenuit', van managers, niet gehinderd door enige onderwijs-

of zorgervaring, allerlei richtlijnen krijgen over hoe ze hun gecodeerde en ‘getimede’ prestaties zo moeten plannen dat ze de even formeel gecodeerde doelstellingen halen. Zo heet verzorging ‘product 20’ en begeleiding ‘product 71’. Een douchebeurt bij een bejaarde thuis mag niet meer dan twintig minuten in beslag nemen, gemeten van bij het aanbellen tot het verlaten van de woning van de zorgbehoevende. De scènes tijdens vergaderingen met leraren en hun manager en met verplegers met hun ‘coach’ zijn hilarisch, maar tegelijk zo eng. Alleen de administratie vaart er wel bij dat de echte betrokkenen geen eigen initiatief kunnen nemen.

Dit systeem verlamt Laura Bromet niet. Ze is somber noch grimmig. Ze wil stap voor stap vooruit. De slogan voor een campagne van haar partij luidt: ‘Klaar voor de toekomst.’ Vader Bormet vindt dit maar niets en stelt als alternatief: ‘Weg met de managercultuur.’ De positieve en vooral constructieve houding van de dochter is opvallend. Ze bereidt haar tussenkomst of die van haar collega’s in de partij zorgvuldig voor. In de gemeenteraad houdt ze onvermoeibaar vast aan wat ze voorstelt, schuwt geen emotionele argumenten in haar tussenkomsten en is zich bewust dat grote successen niet voor het oprapen liggen. Ook zij is niet gelukkig met de schaalvergroting om louter financieel-economische redenen, maar ze beperkt zich niet tot het stellen van een diagnose, een interpretatie van de toestand. Bovendien is ze het niet met haar vader eens als hij meent dat alle kwalen tot die schaalvergroting te herleiden zijn. Het is niet omdat de kille organisaties domineren dat de mensen in alle omstandigheden van die schaalvergroting last hebben. Ze was zelf voor een kwetsuur in het ziekenhuis en vond dat ze heel aardig en deskundig werd verzorgd. Ze leert uit ervaring. De tegenstelling tussen vader en dochter is deels herkenbaar in de zo vaak geci-

teerde elfde stelling over Feuerbach van Karl Marx: ‘De filosofen hebben de wereld slechts verschillend *geïnterpreteerd*; het komt erop aan haar te *veranderen*’ (Die Philosophen haben die Welt nur verschieden *interpretiert*; es kommt aber darauf an, sie zu *verändern*). Dat de oudere Frans irriterende toestanden door de cameralens bekijkt, typeert zijn afstandelijke positie. Laura geeft de interpretatie niet prijs. Gesterkt door wat ze hoort en meemaakt, gaat ze over tot de actie. Ze is in de politiek gestapt om uiteindelijk iets te veranderen, een *praxis* die Frans Bromet duidelijk en zakelijk door het oog van de camera laat zien. De vader tracht zijn dochter ook bij te brengen dat zij wel eens gerecupereerd zou kunnen worden. Daarvoor huurt hij de leraar geschiedenis Chris van der Heijden in, die alle onderwijssellende in *Het zand in de machine* heeft beschreven. De auteur blijft echter, tot Frans Bromets verbazing, in de geleidelijke verbetering geloven. Dat mensen iets doen aan de gemeenschapsvorming, dat laat Laura ten slotte verwoorden via de bevindingen van de dominee van Zuiderwoude, die erop wijst dat de zwart-wittegenstelling (grootschalig/kleinschalig) niet zo radicaal is en ook niet aan de werkelijkheid beantwoordt, want in zijn gemeente hij kan mensen van diverse pluimage samenbrengen.

Laura’s successen zijn niet spectaculair. Een behaald resultaat in haar gemeenteraad is, na vijf jaar strijd, de aanleg van een fietspad in Overbeek. Vader en dochter zeggen, een beetje gelaten, na afloop van de stemming van een geamendeerd voorstel: ‘Het is lastig om iets te veranderen in deze wereld. Het blijft een kwestie van een lange adem en van macht.’ Alles van waarde is weerloos, lezen we bij Lucebert.

Jacques De Visscher

De correspondenten / Duitsland en Europa

Net zoals in Nederland draait het publieke debat in Duitsland vandaag de dag voornamelijk om de Eurocrisis. Moet Griekenland de eurozone verlaten? Of juist niet? Welke gevolgen heeft een zogenaamde 'gexit' voor de rest van Europa, met name voor landen als Spanje, Italië en Portugal? En niet te vergeten: wat gaat dit ons allemaal kosten, en wie gaat wat betalen? Met name deze laatste vraag houdt de gemiddelde Duitser bezig. Immers, van alle eurolanden levert Duitsland verreweg de grootste bijdrage aan het Europese steunfonds ESM.

Er zijn grote meningsverschillen over wat nu precies de beste manier is om de Eurocrisis te beteugelen. Zo is de Duitse bondskanselier Angela Merkel van mening dat Griekenland de eurozone in geen geval mag verlaten. Hoewel Griekenland geen derde hulppakket hoeft te verwachten, lijkt ze het land meer bewegingsruimte te willen geven met betrekking tot de zeer strenge afspraken die het is aangegaan met Europa en het Internationaal Monetair Fonds. Een aantal Duitse topeconomen daarentegen is ervan overtuigd dat Griekenland de eer aan zichzelf moet houden en vrijwillig de eurozone dient te verlaten. Alleen dan kan het land weer concurrerend genoeg worden om de economische crisis te bestrijden. Een snelle uittreding van Griekenland uit de eurozone lijkt ook de wens te zijn van het merendeel van de Duitse bevolking, zo wijzen recente peilingen uit.

Tegelijkertijd wordt in Duitsland ook een stevig debat gevoerd over de toekomst van Europa. Met name het essay 'Zur Verfassung Europas' van de Duitse

filosoof Jürgen Habermas, dat eind vorig jaar is verschenen, heeft behoorlijk wat stof doen opwaaien. Habermas, die door *Der Spiegel* ook wel 'Der letzte Europäer' wordt genoemd, stelt dat er maar één echte oplossing is voor de Eurocrisis: een verdere politieke integratie van de eurozone. De 'weeffouten' die destijds gemaakt zijn bij de totstandkoming van de euro kunnen alleen worden hersteld door de vorming van een politieke unie. Hierbij dient het niet in eerste instantie te gaan over wat het 'nieuwe Europa' de noordelijke landen mag kosten, maar veel meer over de vraag hoe we haar uiteindelijk willen vormgeven. Habermas stelt zich een Europa voor waarin de soevereiniteit van de lidstaten wordt gecombineerd met het recht tot wetgeving op supranationaal niveau. Het kernidee is dat de lidstaten bepaalde terreinen van wetgeving 'delegeren' aan Europa en daarmee dus macht afstaan, maar dat de uiteindelijke legitimiteit van Europa nog steeds ontleend wordt aan de soevereiniteit van de verschillende lidstaten.

In de Duitse media heeft Habermas nogal

wat kritiek over zich heen gekregen. Columnist Jan Fleischhauer van *Der Spiegel* schrijft dat Habermas thuishoort in het kamp van de ‘apocalyptische hysterici’. Hij is niet alleen veel te vaag, maar houdt zich ook nog met de verkeerde dingen bezig. De Eurocrisis is namelijk niet gevolg van een achterblijvende democratisering en een halfbakken politieke unie, maar van het ontbreken van een Europees schuldenbeleid. Volgens *Die Zeit* heeft het Europa van Habermas al zijn hoop gevestigd op een ideale, niet-bestaande politicus: een kruising tussen Brandt, Schmidt en Fischer met wat Schäuble-trekjes. In Nederland zijn soortgelijke geluiden te horen. Adriaan Schout komt in een reactie op Habermas in het *Financieel Dagblad* tot dezelfde conclusie als Fleischhauer: het probleem van de Eurocrisis ligt niet in een gebrek aan democratische controle, maar in het ontbreken van onafhankelijk toezicht. Frits Bolkestein kwalificeert het idee van Habermas als de ‘barre onzin van een op hol geslagen studeerkamergeleerde’. Hij stelt dat de transnationale democratie onmogelijk gerealiseerd kan worden, aangezien de loyaliteit van de

Europese bevolkingen primair bij de nationale staat ligt.

Maar volgens Habermas is verder doormodderen is in ieder geval geen optie. In een artikel in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* van vorige maand schrijft hij samen met filosofe Julian Nida-Rümelin en econoom Peter Bofinger dat er maar twee mogelijkheden zijn om de Eurocrisis te overwinnen: een terugkeer naar de oorspronkelijke munteenheid, wat in feite neerkomt op een overgave aan de financiële markten, of een verdere politieke integratie van de eurozone, inclusief het ontwerp van de broodnodige instrumenten om de financiële markten weer onder de duim te krijgen. Meer smaken zijn er niet. Wel denkt Habermas dat er een belangrijke rol voor Duitsland is weggelegd als initiefnemer van deze eenwording. De cruciale vraag is uiteraard of de Duitse bevolking dit ook zo ziet.

Leon de Bruin,
correspondent in Duitsland

De estafette / *Wijsgerig Perspectief*:

van analoog naar digitaal

Cicero's befaamde dictum 'O tempora, o mores' kan ook toegepast worden op tijdschriften. Zo de tijd, zo de tijdschriften. Of nog pakkender: Wat een tijd, wat een tijdschriften. Met de huidige stand van informatisering gaat zelfs *Wijsgerig Perspectief* digitaal. In 1960, het oprichtingsjaar van *Wijsgerig Perspectief*, was de informatierevolutie nog maar net begonnen. Toentertijd stonden andere thema's centraal. Met nog maar kort een wereldoorlog achter de rug verkeerde het Westen op voet van koude oorlog met de Sovjet-Unie. In Afrika en Azië was een proces van dekoloniseren gaande. Wetenschap en techniek werden niet alleen steeds invloedrijker, maar ook positivistischer van aard. Daarnaast was er sprake van een toenemend proces van professionalisering. Tegen die achtergrond werd *Wijsgerig Perspectief op maatschappij en wetenschap* opgericht. Vijf (latere) hoogleraren, van wie vier in de filosofie en één met een grote filosofische belangstelling, namen daartoe het initiatief. In hun 'Ten geleide' bij het eerste nummer geven zij aan wat hun voor ogen staat met dit nieuwe tijdschrift:

'De versnelde maatschappelijke ontwikkeling, waaraan allen onderhevig zijn, bepaalt in zeer veel opzichten ons denken en doen. De geschiedenis schrijft sneller voort dan ooit tevoren. Aanpassing aan dit gewijzigde levens-tempo doet een beroep op de totale mens. Artsen, geestelijken, ouders en opvoeders, personeels-leiding, maatschappelijke werkers, komen hiermee voortdurend in aanraking.

Beheersing van deze ontwikkeling eist onherroepelijk een voortgaande specialisatie in onderzoek en kennis van de verschijnselen. Maar het ligt voor de hand dat velen daardoor het zicht verliezen op het geheel van de samenleving en de geestelijke achtergronden van onze tijd. De vraag is nu naar een nieuwe bezinning en oriëntatie: een studium generale.

De wijsbegeerte kan ons hulp verlenen om tot een beter doorzicht en inzicht te komen aangaande de vragen waarmee wij geconfronteerd worden. Oplossingen biedt echter de wijsbegeerte nimmer. Zij vervangt geen levensovertuiging en zij is evenmin in staat de maatschappij te hervormen. Maar zij kan wel uiteengroeiende groepen (artsen, theologen, opvoeders, ingenieurs, maatschappelijk werkers, economen, enz. enz.) door gemeenschappelijke bezinning tot elkaar brengen.'

Vervolgens beschrijven zij de opzet van het tijdschrift, die met kleine en grotere wijzigingen (gedurende de afgelopen jaren is het aantal nummers per jaar van zes naar vier gereduceerd) steeds dezelfde is gebleven: wisselend een filosofisch en een maatschappelijk thema dat van verschillende kanten wordt belicht.

Met dit 'Ten geleide' werd *Wijsgerig Perspectief* het eerste filosofische tijdschrift in Nederland dat bewust buiten de ivoren toren van de universiteit trad. Het wilde een publieksfunctie vervullen, daarbij

allerlei (beroeps)groepen bedienen, de verantwoordelijkheid voor wetenschap en samenleving bevorderen, het eigen oordeelsvermogen van mensen vergroten. In het Ten geleide valt een specifieke term bijzonder op: studium generale. Het is een term die aan universiteiten van oudsher bedoeld is om de samenhang der wetenschappen te bestuderen en de maatschappelijke verantwoordelijkheid te bevorderen. Met die term en de even persoonlijke als filosofische invulling daarvan wortelt *Wijsgerig Perspectief* in de beste tradities van de *Bildung*, het brengen van mensen 'tot zelfverantwoordelijke zelfbepaling', zoals de geveugelde uitdrukking van de pedagoog Langeveld luidt.

In het allereerste nummer nemen de vijf oprichters ieder een artikel voor hun rekening. Daarmee doen ze twee dingen. Ze dekken gezamenlijk de titel van het tijdschrift af en tekenen indirect en onderhuids een zelfportret.

Prof. dr. C.A. van Peursen (voornamen waren toen nog niet gebruikelijk) gaat vooral in op wat *wijsgerig* is. Nadat hij de mens gekarakteriseerd heeft als 'de aap die aan het piekeren is geslagen', geeft hij dat piekeren zijn plaats: 'Dit nieuwe tijdschrift kan pas dan zinvol functioneren als het tot wijsgerige bezinning wekt die een wending tot de dagelijkse wereld van arbeiden, wonen, ontspanning, liefhebben en geloven inhoudt. Tweeërlei gevaar dient daarbij gedurig onderkend te worden. Ten eerste dat men de werkelijkheid aan de oppervlakte van het dagelijks leven zou zoeken. Men zou dit de extreem positivistische houding kunnen noemen, waarbij men meent bij het constateerbare, puur feitelijke, te moeten blijven staan. Een tweede gevaar is dat men de werkelijkheid achter de verschijnselen van dat dagelijkse leven gaat zoeken. Men zou deze mening de extreem idealistische kunnen

noemen, daar deze het concreet en reëel gegevene slechts als doorgangstation beschouwt naar een door diepzinnige speculaties te bereiken verborgen oergrond.'

Dr. B. Delfgaauw bespreekt wat *perspectief* is, in de tijd en in de geschiedenis. Beïnvloed door de toenmalig invloedrijke existentiële filosofie onderscheidt hij drie vormen van perspectief: onzelfstandig, oneigenlijk en eigenlijk. Iemand neemt een onzelfstandig perspectief in als hij weigert ten aanzien van een bepaalde kwestie een gezichtspunt in te nemen. Het oneigenlijk perspectief komt tevoorschijn wanneer iemand denkt zoals in de eigen kring wordt gedacht zonder daar zelf over na te denken. Het eigenlijke perspectief komt pas op als iemand na overweging uiteindelijk voor een eigen positie kiest. En dan vraagt hij zich af wat ze met de tijd te maken hebben: 'Het onzelfstandige perspectief ontvlucht de eigen tijd, het oneigenlijke perspectief is het perspectief van de tegenwoordige tijd, het eigenlijke perspectief is het perspectief, dat uit een zelf-zien van het verleden en het tegenwoordige tot een zelf-zien van de toekomst komt.' Helaas, zo vervolgt hij, 'een eigen perspectief is zeldzaam.' Daarom is dit tijdschrift ook van belang: 'Filosofen wil zeggen perspectief zien.'

Dr. Gabriël Nuchelmans (de enige met voor-naam) bespreekt eveneens wat *perspectief* is. Hij doet dat op geheel andere wijze, vanuit de taal. Wat nu gemeengoed is, stond toen nog in de kinderschoenen: verschillende talen leveren verschillende perspectieven op de wereld. De consequenties van deze invalshoek zijn groot. Zo wordt het belangrijk naar taal te kijken bij het analyseren van problemen. Nog sterker komt de verhouding tussen taal en denken onder druk te staan. Kennelijk kunnen die twee, tegen allerlei universalistische ideeën in, niet los verkocht worden. En zo besluit hij: 'Wellicht blijkt de overmoed van de toren-

bouwers van Babel een gelukkige schuld, een vruchtbare die in de menigvuldigheid der talen een keur van denkvormen deed gedijen.’

Prof. dr. A. de Froe gaat in op *wetenschap*. Moet wetenschappelijk onderwijs breed zijn of diep, of beide? Niets van dit alles, zo is zijn reactie. Wetenschap moet verbindend zijn en daarin kan filosofie een rol spelen. Programmatisch schrijft hij ver voor de term ‘empirische filosofie’ opgeld deed: ‘Onderzoekers op een bepaald gebied van wetenschap zullen zich op wijsgerige wijze met hun vak bezig moeten houden en wijsgeren zullen zich op toereikende wijze van de stand van zaken bij een bepaald gebied van wetenschap op de hoogte moeten stellen.’

Prof. dr. R.F. Beerling neemt het laatste deel van titel, *maatschappij*, voor zijn rekening. In het heetst van de Koude Oorlog stelt hij de vraag of het zinvol is te praten met Sovjet-filosofen. Zijn opstel start met een prachtige openingszin ‘De mensen leven in tweedehands werelden, en dat is de eerste regel voor het begrijpen van een situatie.’ Vanuit die opening levert hij een geïnformeerd en genuanceerd antwoord dat ‘ja’ luidt: ‘De weg naar de eigenlijke herkenning loopt langs de tegenspraak. Een tegenspraak die niet mogelijk is dan nadat de ander en het andere zijn erkend, niet naar hun “gelijk” of “ongelijk”, maar naar hun aanwezigheid.’

Het is opvallend dat de samenstelling van de redactie en ook de redactieraad bijzonder heterogeen was, zowel naar filosofische belangstelling, levensbeschouwelijke achtergrond en stijl als naar benadering. Daarmee werd *Wijsgerig Perspectief* ook filosofisch een uiterst interessant ontmoetingscentrum. Analytisch filosofen verkeerden met thomistisch filosofen, Heideggeradepten werkten samen met kantianen, fenomenologen ontmoetten

logici. In 1982, ten tijde van de tweeëntwintigste jaargang, werd ik lid van de redactieraad. Ik was directeur van de Internationale School voor Wijsbegeerte geworden en daar hoorde deze taak bij. Eerder al kende ik het tijdschrift, had er zelfs al in geschreven. Als jonkie kwam ik tijdens de jaarlijkse redactievergaderingen de top van wijsgerig Nederland tegen. Evenzeer geïmponeerd als onbevangen kon ik jarenlang de rol van jonge hond vervullen. Bij het geven van commentaar op verschenen nummers en op de plannen voor nieuwe mocht ik min of meer spontaan als eerste mijn zegje doen, waarna de anderen konden etaleren hoezeer zij mij in wijsheid en beleid overtroffen. Destijds werden de jaarlijkse bijeenkomsten van de redactieraad door uitgeverij Boom in het Apollohotel in Amsterdam belegd. Daar werden we zo vorstelijk ontvangen met eten en drinken dat iedereen zich in zekere zin schuldig voelde. Zo schuldig dat niemand ooit durfde te weigeren als er een beroep op hem of haar gedaan werd om een nummer samen te stellen of erin te schrijven. Een uiterst functionele vorm van wat tegenwoordig een gifteconomie heet. Het meest bijzonder was de bijna negentiende-eeuwse sfeer van wellevendheid en eruditie die ik er aantrof. Daar zaten de mensen die meer boeken hadden geschreven dan mijn boekenkast kon bevatten. Velen van hen zijn voor mij onvergetelijk: de toenmalige redactiesecretaris Han Adri-aanse, de filosofiechroniqueur Wim van Dooren, de veel te jong overleden Trudy van Asperen en zeker de oprichters van het tijdschrift, die ik niet alleen in de vergaderingen ontmoette, maar ook via mijn werk bij de ISVW. De medisch antropoloog Arie de Froe die zo prachtig kon vertellen hoe hij in de oorlog de Duitsers met hun eigen wapens had weten te verslaan: door schedelmetingen te verrichten en daarbij vast te stellen dat de onderzochte mensen

geen joden konden zijn heeft hij heel wat joden weten te redden. Het leverde hem posthuum een ereplaats in Yad Vashem op en tijdens de vergaderingen de vraag of dit wel ethisch verantwoord was geweest. Gabriël Nuchelmans, die middeleeuwse filosofie, logica en taal filosofie met ogenschijnlijk evenveel gemak beheerste, bleek een geboren docent te zijn. Als hij iets uitgelegd had, vergat je het nooit meer. Reinier Beerling, de sociaal en cultuurfilosoof, bleek een enorm talent te hebben om voortdurend lont in kruidvaten te gooien. Niet omdat hij een notoire dwarsligger was, maar om mensen aan het denken te krijgen. Bernard Delfgaauw was de eerste van de oprichters die ik had ontmoet. Hij heette mij welkom toen ik mij jaren eerder inschreef bij de filosofische faculteit in Groningen. Vanuit een katholiek nest gekomen was hij evenzeer geïnteresseerd in het thomisme als in de existentiële filosofie. Hij is beroemd geworden door zijn verzet tegen de Vietnamoorlog. Wat me van hem het meest is bijgebleven is zijn bescheidenheid. Hij was het omgekeerde van wat de psychologische attributietheorie beweert: als iets door hem goed was gedaan lag het volgens hem aan de omstandigheden, en als het fout was gegaan lag het aan hem. Wellicht de meeste invloed op het tijdschrift heeft Cees van Peursen gehad. Hij leek net zo snel te kunnen lezen als te kunnen schrijven. Zijn eruditie was onvoorstelbaar, zijn belangstelling uiterst breed. Alles wat met cultuur te maken had ? en eigenlijk was dat alles ? interesseerde hem: bedrijfscultuur, ontwikkelingswerk, religie, wetenschap, maatschappelijke vormen en gebruiken. Daarnaast overzag hij als geen ander het uitgebreide gebied van de filosofie, variërend van de oudheid tot aan de meest recente ontwikkelingen. Hij was van protestantsen huize en vertegenwoordigde daardoor weer een andere levensbeschou-

welijke stroming. Een van zijn boektitels over het christelijk geloof was *Hij is het weer*. Tamelijk oneerbiedig zeiden wij dat ook wel eens over weer een idee van hem: 'Daar is hij weer.'

Bij het schrijven van deze tekst ben ik in oude jaargangen van het tijdschrift gedoken. Dat blijkt een verslavende bezigheid te zijn. Ik noem slechts de thema's uit mijn eerste jaar in de redactieraad: logica (gredigeerd door Johan van Benthem), filosofen op de troon, zoals Marcus Aurelius, Christina van Zweden en Frederik de Grote (onder redactie van Michael Petry), Hegel (gredigeerd door Ad Peperzak), deugden (onder redactie van Trudy van Asperen) en filosofie en ontwikkelingswerk (onder redactie van Cees van Peursen). Er zijn zoveel mooie artikelen en nummers verschenen dat een digitale heruitgave van de hoogtepunten mij een goed idee lijkt, zeker nu *Wijsgerig Perspectief* zelf in digitale vorm wordt uitgegeven.

Wijsgerig Perspectief is het eerste filosofische publiekstijdschrift in Nederland. Het succes ervan kan op verschillende manieren worden geëvalueerd. Voor de hand ligt dan het criterium van het aantal abonnees. Hoe meer er daarvan zijn, hoe beter het is. Zo denken in het algemeen de uitgever, aanvankelijk Meulenhoff en later Boom, en de redactie van het blad. Aan de hand van dit criterium heeft *Wijsgerig Perspectief* het minder goed gedaan dan mocht worden gehoopt. Lezersaantallen zijn altijd een probleem geweest. Een ander criterium is meer kwalitatief: wat heeft het tijdschrift in beweging gezet? En dat is heel wat. Naar aanleiding van het 'Ten geleide' van de oprichters heb ik de doelen op een rijtje gezet. En die doelen zijn door anderen opgepakt in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw, vaak in rechte lijn, maar ook via weerstand. Het

meest uitgesproken in die weerstand was het tijdschrift *Krisis*, dat in 1980 werd opgericht (en dat vanaf 2008 ook alleen digitaal uitkomt). Dit blad had moeite met het personalistische Bildungselement in *Wijsgerig Perspectief* en beoogde door meer culturalistische en structuralistische benaderingen de huidige tijd te begrijpen. In 1980 verschijnt wel in lijn met *Wijsgerig Perspectief* het tijdschrift *Filosofie & Praktijk*, dat het verhelderen beoogt van professionele kwesties voor beroepsgroepen en dan meer vanuit de ethiek. Drie jaar eerder was *Kennis en Methode* opgericht, waarin het perspectief op wetenschap centraal stond. In 1990 verscheen vanuit het filosofieonderwijs het tijdschrift (van Harry Willemse zegt dan iedereen) *Filosofie*, dat qua opzet sterke verwantschap vertoont met *Wijsgerig Perspectief* uit die tijd: lange filosofische artikelen rond een bepaald thema. Dat is nog eens een spin-off. Al deze tijdschriften hebben het echter moeilijk (gehad), omdat ze proberen wetenschappelijk niveau en publieksfunctie te combineren.

Zeker in tijden waarin wetenschappelijk specialisme zo'n beetje het alfa en omega van de academie is geworden is dat een lastige combinatie, zowel voor de auteurs als voor de lezers. In 1992 gooide een blad die scrupules van zich af. *Filosofie Magazine* verscheen – volop een filosofisch publieksblad. Na een aanvankelijk financieel moeilijke start staat het tegenwoordig met tienduizenden abonnees sterk in de markt. En wat te denken van het dagblad *Trouw*, dat bijzonder veel aandacht aan filosofie is gaan besteden.

Hoe *Wijsgerig Perspectief* het in de virtuele wereld van internet ook zal doen – en natuurlijk hoop ik daar het beste van –: de buit is in zekere zin al binnen. Via de spin-offs zal de invloed van dit tijdschrift op Nederland altijd te merken zijn.

Henk Procee geeft het estafettestokje door aan Monica Meijnsing.

Over de auteurs

Dr. Huub Dijkstra (1969) is verbonden aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid (WRR) en de leerstoelgroep Wetenschapsfilosofie van de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceert veelvuldig over kwesties op het snijvlak van wetenschap en politiek. Zijn meest recente boeken zijn *Onzekerheid troef. Het betwiste gezag van de wetenschap* (Van Genneep 2011), *Migration and the New Technological Borders of Europe* (Palgrave 2011), *De Migratiemachine* (Van Genneep 2009) en *Politiek vernieuwen. Op zoek naar publiek in de technologische samenleving* (Van Genneep 2008). Momenteel werkt hij bij de WRR aan een project over voedsel. E-mail: dijstbloem@gmail.com

Steven Dorrestijn (1977) is docent filosofie en ethiek van techniek en design aan de Universiteit Twente. In zijn proefschrift *The design of our own lives* (2012) speelt het werk van Michel Foucault een sleutelrol om techniekonderzoek als dat van Latour te verbinden met de ethiek. E-mail: s.dorrestijn@gmail.com.

Matthijs Kouw voltooide in de zomer van 2012 zijn promotieonderzoek over simulatiemodellen en de kwetsbaarheid van technologische culturen aan de Universiteit Maastricht. Eerder studeerde hij wijsbegeerte en wetenschapsdynamica aan de Universiteit van Amsterdam en de Freie Universität Berlin, en was hij werkzaam op het gebied van softwareontwikkeling.

Marc Schuilenburg (1971) doceert aan de afdeling Strafrecht en Criminologie van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn nieuwste boek heet *Orde in veiligheid. Een dynamisch perspectief* (Boom Lemma 2012). Hij (co)publiceerde eerder onder meer *Mediapolis. Populaire cultuur en de stad* (010-Publishers 2007), *Deleuze compendium* (Boom 2009) en *De nieuwe Franse filosofie* (Boom, 2011).

Website: www.marcschuilenburg.nl / e-mail: m.b.schuilenburg@vu.nl

Sjoerd van Tuinen (1978) doceert wijsbegeerte aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en coördineert het Centre for Art and Philosophy (www.caponline.org). Hij is gepromoveerd op een dissertatie over Deleuze en Leibniz. Hij schreef onder meer *Sloterdijk. Binnenstebuiten denken* (Klement 2004) en is (mede)samensteller van verscheidene boeken, waaronder het *Deleuze Compendium* (Boom 2009) en *De nieuwe Franse filosofie* (Boom 2011). Website: www.svtuinen.nl

Gert Verschraegen doceert theoretische sociologie, cultuursociologie en kennissociologie aan de Universiteit Antwerpen. Hij doet onderzoek en publiceert over onder meer de kennismaatschappij, processen van europeanisering en de sociologie van de mensenrechten. E-mail: gert.verschraegen@ua.ac.be